

T. C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET DÖNEMİ ESKİŞEHİR SANAYİİ **(1923 - 1984)**

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet TOKUR

Eskişehir, 1985

İÇİNDEKİLER

TABLolar	iii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİŞEHİR SANAYİİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

I. 1923 - 1930 DÖNEMİ	4
II. 1930 - 1950 DÖNEMİ	9
III. 1950 - 1960 DÖNEMİ	13
IV. 1960 - 1980 DÖNEMİ	23
V. 1980 - 1984 DÖNEMİ	41

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE İL EKONOMİSİNDE ESKİŞEHİR SANAYİİNİN YERİ ÖNEMİ, YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

I. TÜRKİYE VE İL EKONOMİSİNDEKİ ESKİŞEHİR SANAYİİNİN YERİ VE ÖNEMİ	54
A. Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi	54
B. İl Ekonomisindeki Yeri ve Önemi	61
II. İL SANAYİİNİN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ	64
SONUÇ	70
YARARLANILAN KAYNAKLAR	75

TABLolar

<u>Tablo No.</u>		<u>Sayfa No.</u>
1	1927 Sanayi Sayımına Göre Eskişehir'de İşyeri ve Çalışan Sayısı.	8
2	1948 Durağan Fiyatlarına Göre Yatırımlar ve Artışı	15
3	Eskişehir Bölge Gelirinin Gelişimi (%). . .	18
4	Eskişehir İmalat Sanayiinde Yaratılan Katma Değer (1950 Sabit Fiyatlarıyla)	19
5	Eskişehir Sanayiinde Verimlilik Gelişimi. .	20
6	İmalat Sanayiinde İstihdam Edilen İşgücünün Sektörel Dağılımı	22
7	Özel ve Kamu Sektörü Yatırımları, Plan Hedefleri ve Gerçekleşmeleri (1965 Fiyatlarıyla Milyar Tl.)	25
8	1964'de Eskişehir'de Büyük İmalat Sanayi (%)	37

9	1979'da Eskişehir'de Büyük İmalat Sanayinin Yapısı (%)	38
10	Eskişehir Sanayi Sektöründe İstihdam Edilen İşgücünün Gelişimi	40
11	Türkiye ve Eskişehir'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)	58
12	İl Sanayi Sektörünce Yaratılan MG'in Toplam MG İçindeki Payı (%)	59
13	İl Ekonomisinde Yaratılan Milli Gelirin Sektörler İtibariyle Nisbi Dağılımı (%) . .	63

G İ R İ Ő

Toplumları refaha ulaştırıp onları insanca bir yaşam seviyesine götüren en önemli faktörlerden birisi de, sanayiinin, toplumların yaşadığı ülkelerde ileri bir seviyeye ulaşmasıdır. Modern teknolojilerin kullanıldığı daha çok sermaye yoğun bir sanayileşmenin, yüksek oranda sağlayacağı milli gelir, her zaman için ülke kalkınmasında aranan bir unsurdur. Ancak bu durum, ülkelerin toplumsal, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısıyla uyum içinde olduğunda, aranan bir unsur olacaktır. Sanayiinin sermaye yoğun modern teknolojinin kullanıldığı bir yapıya sahip olması, daha çok sanayiinin -ülke içinde sahip olunan Şartlara bağlı olarak- belirli evreleri yaşamasıyla mümkün olabilmektedir. Bu evrelerin kısa yada uzun sürelerle sınırlı olması ise daha çok toplumsal ekonomik, kültürel, siyasi vb. yapılara bağlıdır.

Sanayileşme hiç bir zaman başlıbaşına hiç bir olaydan etkilenmeden, gelişecek, ilerliyecek hareketler bütünü değildir. Sanayileşmenin bazı dönemlerde hızlanması, bazı dönemlerde yavaşlaması daha çok toplumsal yapıda, uygulanan ekonomik politikalarda ve dünya konjonktüründe

meydana gelen gelişmelere bağlıdır. Girişimci yeteneğinin sınırlı olduğu demokratik bir ülkede sanayileşme hızı nasıl yavaş olacaksa, aynı şekilde toplumsal ve ekonomik yapıya uygun düşmeyen bir ekonomi politikasının uygulanması ile dünya ekonomisinde görülen durgunluk dönemi de sanayileşme hızını yavaşlatacaktır.

İşte kalkınma yolunda olan her ülkenin yöneticileri toplumlarının insan onuruna yakışır şekilde bir hayat sürmelerini sağlayabilmek için ülkelerinin yapısına uygun bir ekonomi siyasası belirleyip uygulamaya çalışarak, kalkınma yolunda sanayileşmeyi dengeli ve hızlı bir yapıya kavuşturmayı amaçlamaktadırlar. Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından sonra, oldukça geç kalmış olarak sanayileşmenin öneminin anlaşılmasıyla kalkınma yolundaki bu mücadeleye katılmış ve çeşitli dönemlerde izlediği değişik ekonomi politikalarıyla gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşma yolunda çaba sarfetmiş ve bunun sonucunda da ortaya birtakım ürünler çıkmıştır.

Makro düzeyde ele alınabilecek bu ürünler mikro düzeydeki gelişmelerle sağlanmış, makro düzeyde uygulanan ekonomi politikaları da mikro düzeydeki gelişmelere yön vermiştir.

Eskişehir sanayiinin, kalkınmanın temel unsurlarından olan sanayileşme çabaları sonucunda oluşan gelişimi, bu çalışmada makro düzeydeki gelişmeler ve politikalar

ele alınarak incelenmiş ve mikro düzeydeki oluşumlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Esasen makro düzeydeki politikalar ve gelişmeler ele alınmaksızın, mikro düzeydeki gelişmelerin başlıbaşına ele alınamayacağı ve ele alınsa da sağlıklı bir araştırma ortaya çıkmayacağı muhakkaktır. Ancak böyle bir araştırmanın ortaya konulmasında, bilhassa Cumhuriyetin ilk yıllarına varan sayısal istatistiki bilgilerin elde edilemeyeşi ve il düzeyinde yapılmış yeterli araştırmaların olmayışı ortaya daha sağlıklı bir eser konulmasına engel olmuştur. Öyle ki; bir dönemde varolan sayısal istatistiki bilgilerin bir sonraki dönemde ya yok olması ya da değişik bir yaklaşımla ele alınması, ele alınan dönemleri karşılaştırıp, değerlendirme imkanı bırakmadığı gibi tüm dönem (1923-1984) hakkında da kesin sonuca varma imkanını da sağlamamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİŞEHİR SANAYİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

I. 1923 - 1930 DÖNEMİ

Ülke genelinde Sanayi yatırımlarının yok denecek düzeyde olduğu bu dönemde, yeni kurulan cumhuriyet'in birçok sorunları beraberinde taşıması, ülke yöneticilerini, ülkenin dengeli ve hızlı kalkınmasını sağlayacak ekonomi siyasasının belirlenmesinde güç durumda bırakmıştır. Bu dönemde ülkenin, ekonomik, toplumsal ve kültürel açıdan sahip olduğu şartlar, ülkenin dengeli ve hızlı kalkınmasını sağlayacak düzeyde değildir. Ancak, içinde bulunulan tüm bu olumsuz şartlara karşın, büyük önder M. Kemal ATATÜRK'ün İzmir'de bir iktisat kongresi düzenlenmesi konusundaki çabaları, dönemin yöneticilerinin ekonomik kalkınmaya gösterdikleri önemin büyüklüğünü anlatmaya yeterlidir.

Bu dönemde izlenecek ekonomi siyasası konusunda, diğer konularda olduğu gibi gelişmiş batı ülkeleri örnek

alınmış ve batı ülkelerinin izlemiş olduğu ekonomi siyasasının genç Türkiye'yide bu ülkeler seviyesine ulaştıracağı düşünülmüştür. Ancak ilerleyen yıllarda ülke yöneticileri tarafından da anlaşılacağı gibi, içinde bulunulan ekonomik ve toplumsal şartlar, bu politika ile ülke kalkınmasının sağlanamayacağını göstermiştir. Ülke yöneticileri bu dönemde çeşitli teşvik tedbirleriyle özel girişimi yatırımlarda bulunmaya özendirilmeye çalışmışlarsada, girişimci yeteneğinin, alt yapı yatırımlarının, niteliksel ve niceliksel işgücünün, teknolojinin, yatırımlara dönüşecek sermayenin yetersiz düzeyde olduğu ve aynı zamanda Lozan antlaşması gereği 1929 yılına kadar gümrük bağımsızlığının elde edilemediği bu dönemde, özel girişim kendinden beklenilene sağlayamamıştır. Bu dönemde çeşitli teşvik tedbirleriyle kurulan sanayi yatırımları, daha çok tarıma dayalı, teknolojik bakımdan geri (küçük atölyeler niteliğinde), ancak bir iki kişinin istihdam edilebildiği ve kısa sürede büyük kârlar sağlamayı amaç edinen işletmeler şeklinde olmuştur(1).

1923 - 1930 Döneminde ekonomik alandaki en önemli gelişme, 1927 yılında çıkarılan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" olmuştur. Bu kanunla özel girişimi teşvik etmek amacıyla

(1) Halûk Cillov, Türkiye Ekonomisi, İstanbul: 1970, s. 134-136.

özel yatırımlara büyük kolaylıklar sağlanmıştır. Ancak sahip olunan şartlarda, bütün bu teşvik tedbirlerine karşın özel girişimce önemli yatırımlar yapılamamıştır. Ayrıca bu dönemde, 1929 yılına kadar gümrük bağımsızlığının elde edilememesi ve yabancı malların ülke düzeyinde rahatlıkla sunumu, tarihten gelen özel girişimci değil devletçi bir yapıyla yetişen Türk halkının yatırımlarda bulunmasında büyük engel teşkil etmiştir(2).

Ülke genelinde varolan bu şartlar altında il sanayisinde, ülke sanayiinden çok farklı bir yapıya sahip olacağı muhakkaktır. Ancak, bu dönemde ilde varolan iki kamu yatırımının il ekonomisinde önemli ağırlığı vardır. Bunun yanında özel kesim yatırımları ülke genelinde oluşan yatırımlardan pek farklı değildir. İldeki kamu yatırımlarının ilki, 1894 yılında Berlin-Bağdat demiryolu hattı zamanında kurulan ve 1928 yılında devletleştirilen cer atölyesi (ELMS) dir. Sonraları üretim kapasitesini büyük boyutlara ulaştırarak il sanayii katma değeri içinde önemli paylara sahip olan bu kuruluş yetiştirdiği nitelikli işgücü ile il ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. İldeki ikinci önemli kamu yatırımı, 1926 yılında, yurt savunmasına yardımcı olması amacıyla Hava Kuvvetlerine bağlı olarak kurulan

(2) Mustafa Altıntaş, Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları, Ankara: 1978, s.70-97.

"Tayyare Bakım ve Onarım Atölyesi" dir. Kuruluşundan sonra üretim kapasitesini devamlı arttıran bu kuruluş Cer Atölyesinde olduğu gibi nitelikli işgücü yetiştirme açısından il ekonomisine önemli katkı sağlamıştır(3).

Aynı dönemde kamu yatırımlarının seviyesinde olmasada o dönemin ölçülerine göre büyük sayılabilecek, gıda ve taş-toprağa dayalı özel kesim yatırımlarının ilde var olduğunu görüyoruz. Bu yatırımlar, daha çok tarımsal bir nitelik göstermelerine rağmen ülke genelinde sahip olunan şartlarda bu ölçüde yatırımların varolması, ilde azda olsa girişimci yeteneğinin varlığını göstermektedir. İlde gıda dalında üretim faaliyetinde bulunan işletmelerin daha çok un fabrikalarından, taş-toprağa dayalı üretim faaliyetlerinde, tuğla ve kiremit fabrikalarından oluştuğu görülür. Bu döneme kadar yurt dışından ithal edilen Marsilya tipi kiremit 1927 yılından sonra Türkiye'de ilk defa Eskişehir'de imal edilmeye başlanmıştır.

1927 Sanayi sayımı sonuçlarına göre, ilde 846 işyeri vardır. Bu işyerlerinin 335'i tek kişinin, 425'i 2-5 kişinin, 58'i 6-10 kişinin ve 30'u da ondan fazla kişinin istihdam edildiği işletmeler durumundadır(4). 1920'lerde

(3) Eskişehir İl Yıllığı 1967, s.375.

(4) DİE, 1927 Sanayi Sayımı Sonuçları, s.86.

yukarıdada belirttiğimiz gibi en fazla işletme tarıma dayalı sanayi dalında idi. İldeki 846 işyerinin 217'si maden çıkarma, işleme ve makina imalat dalında, 148'i ağaç işleri dalında, 35'i tuğla ve kiremit üretimi dalında faaliyette bulunan işletmelerdir(Tablo 1)

Tablo 1

1927 Sanayi Sayımına Göre Eskişehir'de
İşyeri ve Çalışan Sayısı

S e k t ö r l e r	İşyeri Sayısı	Çalışan Sayısı
Maden çıkarma sanayi	53	402
Tarıma dayalı sanayi	324	836
Dokuma sanayi	63	188
Ağaç ürünleri sanayi	148	589
İnşaat sanayi	35	198
Maden işletmesi ve makina sanayi	217	517
Kimya sanayi	4	11
Diğer sanayi dalları	2	3
T o p l a m	846	2744

Kaynak: DİE 1927 Sanayi Sayımı

İlde özel kesimce oluşturulan tarıma dayalı sanayiinin, cumhuriyetin ilk yıllarında sahip olunan şartlara rağmen, gelişmesi, ilin coğrafik konumundan ve ulaştırma imkanlarına sahip olmasından kaynaklanmıştır. İlin büyük tüketim merkezlerine yakınlığı ve bu tüketim merkezlerine demiryolu ağı ile bağlı olması, il sanayiinin pazarlama sorunu ile karşılaşmasına engel olduğu gibi, üretimlerini giderek arttırmalarını sağlamıştır. Ayrıca ilin sahip olduğu sağlam tarımsal yapısı da tarıma dayalı sanayi dalını teşvik eder niteliktedir.

II. 1930 - 1950 DÖNEMİ

Genç cumhuriyet yöneticileri 1923 - 1930 yılları arasında uygulanan liberalist ekonomi siyasasının, ülkenin dengeli ve hızlı kalkınmasını sağlayacak bir siyasa olmadığını, geçimmiş tecrübelerine dayanarak görmüşlerdir. Uygulanan liberalist ekonomi siyasasının, daha çok devletçi bir yapıyla yetişmiş olan Türk toplumuna uygun olmaması yanında, bu dönemin başında 1929 dünya bunalımı nedeniyle bu ekonomi siyasasına duyulmaya başlanan güvensizlikler, ve devletçi bir ekonomi siyasasının uygulandığı ülkelerde elde edilen başarıların görülmesiyle, liberalist ekonomi siyasasının uygulandığı ülkelerde de devletin ekonomik hayata müdahalesinin artmaya başlaması, cumhuriyet yöneticilerinin de devletçi bir ekonomi siyasasının uygulanmaya

konulması gerektiği düşüncesine itmiştir(5). Sonuçta 1934-1938 yıllarını kapsayan "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBSP)'nin hazırlanması ve uygulanmaya konulmasıyla da Türkiye'de ilk kez planlı hayata geçilmiş oluyordu. Daha çok yapılacak sanayi yatırımlarının (kamu eli ile) listesini gösterir nitelikte hazırlanmış olan BBYSP bu haliyle kalkınma planı niteliğini taşımaktan çok uzaktır.

İthal ikameci ekonomi siyasasının izlendiği bu plan döneminde sahip olunan kıt kaynaklarla devlet tarafından sanayi ağırlıklı yatırımlar yapılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde sahip olunan kıt kaynaklara ve zor şartlara rağmen, Plan tarafından öngörülen yatırımların hemen hemen tümü gerçekleştirilmiştir. Yapılan yatırımlar daha çok stratejik öneme haiz, ülke ihtiyaçları için zaruri olan büyük ölçekli yatırımlardır.

Her ne kadar kıt kaynaklarla zor şartlarda mücadele edilmiş olmasına rağmen, yatırımlarda bir takım aksamalar olmuşsa da, tecrübesizlikle uygulanmaya çalışılan bu planın beklenilene yakın düzeyde başarıya ulaşması, ülke yöneticilerini daha birinci planın uygulama süresi dolmadan çok önce (1936 yılında) ikinci planı hazırlamaya yöneltmiştir. Ancak bu plan, ilk plan gibi, ikinci dünya savaşının patlak

(5) Mustafa Altıntaş, a.g.e. s.99-149.

vermesi ile uygulamaya konulamamıştır(6). Devlet sahip olduğu kıt kaynakları, gerginleşen ortam nedeniyle, savunma ihtiyaçları için kullanmıştır. Zaten bu dönemlerde dışarıdan talep edilen yatırım malları, gerginleşen ortam nedeniyle, ya hiç gelmiyor ya da uzun zamanlarda geliyordu. Sonuçta devlet tarafından sanayi yatırımları yapılmayınca, ülke sanayileşmesi özel kesim yatırımlarına bırakılmış oluyordu. Bu dönemde özel kesim yatırımlarına yeterince önem verilmemiş ve hatta 1927 yılında çıkarılan sonradan günün gereklerine göre yeniden düzenlenen "Teşviki Sanayi Kanunu", uygulamada yarattığı olumsuz sonuçlarda göz önüne alınarak süresinin dolması ile 1941 yılında uygulamadan kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra özel girişimi yatırım yapmaya özendirecek hiç bir teşvik tedbiri alınmamış ve kendi haline bırakılmıştır.

Kısaca bu dönemin sanayi faaliyetlerini özetlemek gerekirse, 1934 - 38 yıllarını kapsayan BBYSP belirlenen hedeflerine başarıyla ulaşmış ve bu plan gereği önemli yatırımlar kamu tarafından gerçekleştirilmiş, birinci planın başarıya ulaşması ikinci planın hazırlanmasına ortam hazırlamış, ancak araya 2. dünya savaşının girmesi ile daha geniş kapsamlı olan bu plan uygulanamamış ve devlet savaş yıllarında kıt kaynakları daha çok savunma alanlarına

(6) Halûk Cillov, a.g.e., s.137-138.

yönelmiş. Savaş sonrasında da üçüncü sanayi planı hazırlanmış, ancak bu da, devlet yöneticilerinin uygulanan devletçi ekonomi siyasasındaki düşünce değişikliklerine bağlı olarak kalkınma yolunda başarılı olmamıştır. Sonuçta 1940'dan 1950'e kadar geçen 10 yıllık süre içinde kalkınma yolunda kısır bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde yukarıda da belirtildiği gibi, özel kesim devletce yeterince desteklenmemiş ve hatta 1941 yılından sonra özel kesim teşvik tedbirlerine son verilmesiyle özel kesim kaderi ile başbaşa bırakılmıştır.

İşte ülke genelindeki bu şartlar ve gelişmeler ortamında il sanayiinde bazı önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönem, ilde, özel kesim sanayiinin büyümelerini sürdürdüğü ve kamu kesiminde yeni yatırımların katıldığı dönemdir. Özel kesimce bu dönemde önemli yatırımlar yapılmamış, ancak kurulu olan tarıma dayalı sanayiler, varolan pazar imkanlarının kendilerine bahsettiği olumlu şartlar dahilinde gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Özel işletmelerin büyümelerini sağlayan uygun pazar imkanlarını yaratan, ilin coğrafik konumu yani büyük tüketim merkezlerine olan yakınlığı ve bu merkezlerle il arasında varolan ulaşım ağıdır. Devletçi bir ekonomi siyasasının izlendiği, özel kesimi teşvik tedbirlerinin kaldırıldığı bu dönemde, ülke genelinde olduğu gibi, il'de de önemli özel yatırımların yapılmadığını görmekteyiz.

1930 - 1950 döneminde il sanayiine en büyük katkı, bu dönemin başlarında uygulanan devletçi ekonomi siyasasının bir sonucu olarak, il'de devlet tarafından yapımı gerçekleştirilen "Şeker Fabrika"sının kurulması olmuştur. 1933 yılında oluşturulan bu kuruluş üç üniteden oluşmaktadır. Bunlar kırystal şeker ünitesi, ispirto üretim ünitesi ve 1969 yılında ek bir ünite olarak oluşturulan, şeker fabrikası makina üretim ünitesidir(7). Şeker fabrikası bir yandan ürettiği mamülleri hammadde olarak kullanan yeni gıda kuruluşlarının özel kesimce oluşturulmasına katkıda bulunurken, diğer yandan makine bölümünde nitelikli işgücü yetiştirmesi ile de il ekonomisine katkıda bulunmuştur.

III. 1950 - 1960 DÖNEMİ

Devletçi ekonomi siyasasının izlendiği ve azçok başarılı sonuçlarının alındığı 1930 - 50 döneminin sonlarına doğru bu ekonomi siyasasına karşı tepkiler doğmaya başlamış ve dönemin son zamanlarında da bu ekonomi siyasasının uygulanmasında sapmalar görülmüştür. Sonuçta 1950 seçimleriyle iktidara gelen DP, parti programında liberalist bir ekonomi siyasası izlemeyi amaçlamış ve bunu uygulama aşamasına koymuştur. Kredi, dış yardımlar, teşvik tedbirleri ve gümrük kolaylıklarıyla devletin özel sektörü yatırımlar yapmaya

(7) Yurt Ansiklopedisi, s.2873.

özendirdiği 1950 - 53 döneminde, dünya konjonktürünün Kore Savaşı nedeniyle lehimize olması ve hava koşullarının iyi gitmesi sonucu tarımsal üretimde gerçekleşen yükseklik nedeniyle, bu ekonomi siyasası başarıyla uygulanmış ve sonuçta yatırımlar içinde özel kesimin payı önemli artışlar göstermiştir. Devlet, bu dönemde, daha çok alt yapı yatırımlarıyla, tarımsal alana yapılan yatırımlara ağırlık vermiş, sanayi yatırımları özel kesime bırakılmıştır. Para ve kredi sunumunda artışa dayandırılan serbest girişimci bu ekonomi siyasasında, 1953 yılından sonra tarımsal üretimde büyük düşüşlerin olması ve olumlu dünya konjonktürünün son bulması ile yatırımlarda azalmalar meydana gelmiş, üretim seviyelerinde düşüşler olmuş, bu düşmeye karşın para ve kredi hacmindeki artışlar fiyatlarda yükselmeleri neden olmuş, sonuçta kıt olan sermaye spekülative amaçlara yönelirken ekonomide iç ve dış denge bozulmuştur(8). Döviz imkanlarının daralması sonucunda hükümet önlemler almak zorunda kalmış, 1953'de daha önceleri serbest bıraktığı ithalatı kaldırarak tam olarak denetimine almış. 1958'de devalüasyona başvurmuş ve içte de para ve kredi hacmini daraltıcı önlemler almıştır. Ayrıca döviz temini imkanlarının daralması sonucu, dıştan alım imkanlarının sınırlı olması, devleti, dıştan alınan malları üretecek yatırımları oluşturmaya itmiştir. Yani tarım kesimi, devlet yatırımları içinde önemli

(8) Vural Savaş. Türkiye Ekonomisi, İstanbul: 1971, s.5-7.

paylara sahip olurken, gelişen şartlar dahilinde bu önemli derecedeki paylar sanayi kesimine kaymak zorunda kalmıştır.

1953 yılından sonra sanayi yatırımları içinde devlet kesiminin payı artarken, özel kesimin payında azalmalar meydana gelmiş, ancak uygulanan ekonomi siyasası konusundaki kararsızlıklar, bu dönemde uygulanan ekonomi siyasasını ne devletçi, ne de liberalist bir yapıya büründürmüştür. Devlet bu kargaşada ekonomide bozulan istikrarı sağlayabilmek için, 1958 yılından sonra istikrar önlemleri almış, ancak bu önlemlerin alınmasında, birtakım iyileşmelerin olmasını sağlarken, içinde bulunulan olumsuz şartların etkisiyle ekonomide denge sağlanamamıştır.

Tablo 2

1948 Durağan Fiyatlarına Göre
Yatırımlar ve Artışı (Milyar TL'si)

Yıllar	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
G.S. Yatırımlar	1.1	1.3	1.6	1.7	1.6	1.7	1.6	1.6	1.8	2.3	2.4
Yıllık Artış(%)	-	18.1	23.0	6.2	-5.0	6.2	-5.9	0.0	12.5	27.7	4.3

Kaynak: Mustafa Altıntaş, Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları, s.173.

Tablo 2'den de görülebileceği gibi, durağan fiyatlarla, bu dönemde yatırımların devamlı artmadığı, bazı yıllarda düştüğü görülmektedir. Örneğin 1950'de 1.1 milyar TL.'si olan yatırımlar, 1953'de yüzde 54,5 oranında bir artış göstererek 1,7 milyar Türk lirasına yükselmiştir. Ancak 1954'de 1953 seviyesi korunamamış yatırımlarda yüzde 5,9 oranında gerileme ortaya çıkmıştır. Görüldüğü gibi 1954 yılından sonra ekonominin istikrarını yitirmesi sonucu yatırımlar 1953 yılı seviyesine ancak 1958'de ulaşabilmiştir. 1958 yılında alınan istikrar önlemleri sonucu yatırımlar artmaya başlamıştır. Bu ise istikrar önlemlerinin ekonomide yarattığı olumlu bir gelişmedir.

Devletin ekonomik yaşama bütünüyle ilgisiz kaldığı 1950-53 yıllarında özel yatırımların büyük bir bölümü yapı alanlarına gitmiş, devlet yatırımları ise, genellikle uzun sürede sonuç verecek alt yapı yatırımlarına yönelmiştir. Dıştan alım imkanlarının azaldığı 1954'den sonra ise verimli alanlara giden yatırım harcamaları daha da azalmıştır. 1948-1955 dönemi sonunda, 1948 durağan fiyatlarına göre, yapılan yatırımların ancak yüzde 31'i verimli alan yatırımlarına, yüzde 69'u ise üretim faaliyetlerini kolaylaştıran, fakat meyvesi uzun zamanda alınabilen hizmet ve alt yapı yatırımlarına gitmiştir. Verimli alan yatırımları(9) 1955-60

(9) Verimli alan yatırımlarından, meyvesini kısa sürede veren yatırımlar kastedilmektedir.

devresinde yüzde 30 düzeyinde seyrederken, hizmet ve altyapı yatırımları bu dönemde yüzde 70 düzeyinde pay almıştır.

Ülke genelinde sanayi kesimi üretimi ise, tüm dönem boyunca sürekli olarak, ancak düzenli olmayan bir artış seyri izlemiştir. Para ve kredi hacminin arttırılmasına ve özel girişimin teşvikine dayandırılan ekonomi siyasasının izlenme imkanı bulduğu 1950-53 yılları arasında sanayi kesimi üretiminde büyük sıçramalar olmuştur. İzleyen yıllarda bu artış hızını yitiren sanayi kesimi üretimi, 1955'den sonra 1958 yılına kadar (1958 dahil) yeniden artış göstermiş, ancak istikrar önlemlerinin uygulanmaya başladığı bu yıldan sonra yeniden düşmeye başlamıştır(10).

Tüm bu gelişmelere bağlı olarak il sanayiinde de önemli sayılabilecek gelişmeler olmuştur. İzlenilen ekonomi politikası gereği bu dönemde ilde kamu yatırımları yapılmamış, kamu kesimi faaliyetlerini daha önceden kurulan 3 işletme ile sürdürmüştür. Özel kesimde sanayi teşvik tedbirlerine bağlı olarak bazı gelişmeler yaşanmış. Bu dönemde küçük özel sanayi gelişen şartların da etkisiyle önemli atılımlar yapmış, büyük özel kesimde de sanayi yatırımlarına iki büyük kuruluş daha ilave edilmiştir.

(10) Mustafa Altıntaş, a.g.e., s.149-193.

İl'de 1950 yılında, gıda, ulaşım araçları ve taş toprağa dayalı sanayi faaliyetleri şeklinde yoğunlaşan il sanayii 1960 yılında da bu yoğunlaşma şeklini korumuştur. İl imalat sanayiinde yaratılan katma değerlerin yüzde 95'ini oluşturan bu üç sanayi dali içinde en önemli pay, yüzde 78 ile gıda dalına ait iken ikinci ve üçüncü sırayı yüzde 15'le ulaşım araçları sanayii, yüzde 5'le de taş toprağa dayalı sanayi dali almakta idi. Aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi 1950-60 döneminde il imalat sanayiinde önemli gelişmeler yaşanmış, 1950'de il gayri safi hasılası içinde yüzde 29,6'lık bir payı olan sanayi sektörü, 1960'da bu payını yüzde 33,1'e çıkarmıştır. Aynı dönemde GSYİH içinde

Tablo 3

Eskişehir Bölge Gelirinin Gelişimi (%)

Sektörler	1950	1955	1960
Tarım	40.0	23.9	32.0
Sanayi	29.6	25.1	33.1
Hizmetler	30.4	51.0	34.9
T o p l a m	100.0	100.0	100.0

Not: Sanayi grubu, madencilik, imalat ve elektririk gaz, su dallarını içermektedir.

Kaynak: ETSO Eskişehir İlinin İktisadi Bünyesi ve İmalat Sanayininin Gelişme İmkanları, s.38.

imalat sanayiinin payı yüzde 13,3'e yükselmiştir⁽¹¹⁾.

Bu dönemde il imalat sanayiinde yaratılan katma değerdeki gelişmeye 1950 sabit fiyatlarıyla baktığımızda (Tablo 4) on senelik süre içinde üretimin yüzde 71 oranında

Tablo 4

Eskişehir İmalat Sanaiinde Yaratılan Katma Değer
(1950 fiyatları ile)

Yıllar	Bin TL.	İndex
1950	52.985	100
1960	90.676	171

Kaynak: ETSO, a.g.e., s.77.

arttığını, yani yıllık yüzde 7 oranında bir artışın gerçekleştiğini görüyoruz. Bu artışın verimlilik artışından mı yoksa işgücü artışından mı sağlandığını araştırdığımızda ise, artışın işgücü artışından kaynaklandığı görülmektedir. Bu demek değildir ki üretimde hiç verim artışı olmamış.

(11) ETSO, Eskişehir İlinin İktisadi Bünyesi ve İmalat Sanayiinin Gelişme İmkanları, s.38-45.

Kamu kesiminde ve büyük özel kesimde meydana gelen verimlilik artışları, niceliksel olarak artan özel küçük sanayinin verim düşüklüğünü aynı ölçüde telafi etmiş ve sonuçta verim artışı görülmemiştir. Tablo 5'de de açıkça görülebileceği gibi bu dönemde işgücü miktarı yüzde 78 oranında artmış, buna karşılık sabit fiyatlarla sanayi gelişlerinde yüzde 71 oranında artışın meydana gelmiş olması, bu dönemde genelde verimi düşük olan küçük özel sanayinin sayısında artış meydana gelmesinden kaynaklanmıştır.

Tablo 5

Eskişehir Sanayinde Verimlilik Gelişmesi

Yıllar	İşgücü indeksi (1)	Sabit fiyatlarla sanayi gelirleri (2)	Verimlilik indeksi 2/1 . 100
1950	100	100	100
1960	178	171	96.1

Kaynak: ETSO a.g.e., s.78.

1950'den sonra küçük sanayide görülen bu gelişmenin özellikleri ve 1950 sonrası genel ekonomik gelişmesi ile ilgilidir. 1950 sonrasında karayolu ağının gelişmesi sonucu motorlu taşıt vasıtalarında artışlar olmuş, 1953

yılından sonrada karşılaşılan dış alım güçlükleri nedeniyle bu araçlar için yedek parca sıkıntısı başgöstermiş ve sıkıntının uzun süre devam etmiş olmasıda, bu alanda sermayeden çok yetişmiş işgücüne ihtiyaç doğurmuş ve ilde kamu kuruluşları sayesinde bu nitelikte işgücünün bulunması ile küçük sanayide önemli gelişmeler olmuştur. Ayrıca bu dönemde küçük sanayinin, büyük sanayi için uyulması zorunlu olan sosyal mevzuat kurallarından muaf olmaları ile küçük esnaf bağıışıklığı çerçevesinde, küçük sanayinin gelir vergisi kapsamı dışında bırakılmış olması, küçük sanayideki gelişmeyi hızlandıran bir başka etkendir(12).

İl'de 1950-60 yılları arasında imalat sanayiinde çalışan işgücü sayısında yüzde 78 oranında artış olurken, bu artışa kamu kesiminin katkısı yüzde 24, özel büyük kesimin yüzde 83 ve özel küçük kesimin katkısı yüzde 196 düzeyinde olmuştur. 1950 yılında imalat sanayiinde istihdam edilen işgücü içinde küçük sanayinin payı yüzde 25 dolayında iken, 1960'da bu oranın yüzde 42'ye çıkması, küçük sanayinin bu dönemde il ekonomisindeki önemini anlatmaya yeterlidir(13).

Liberalist bir ekonomi siyasasının izlendiği 1950-60 döneminde devletce il düzeyinde yeni sanayi yatırımlarına

(12) 1967 İl Yıllığı, s.378.

(13) Yurt Ansiklopedisi, s.2875.

girişilmemiş, ancak var olan kamu yatırımları büyümelerini sürdürmüşlerdir. Buna rağmen bu büyüme hızı hiç bir zaman özel kesimin seviyesinde olmamıştır. 1950 yılında imalat sanayiinde çalışanların yüzde 58'i kamu kesiminde istihdam edilirken bu oran 1960 yılında yüzde 41'e inmiştir. Özel kesimde de, yukarıda da değindiğimiz gibi kamu kesimindeki durumun tersi gerçekleşmiş, 1950'de imalat sanayiinde çalışanların yüzde 42'si özel kesimde istihdam edilirken, 1960'da bu oran yüzde 59'a yükselmiştir. Özel kesimdeki bu artışı sağlayan kesim, bu dönemde hızlı bir şekilde gelişen küçük özel sanayidir. Bu durumu tablo 6'dan açıkça görebiliriz.

Tablo 6

İmalat Sanayiinde İstihdam Edilen İşgücünün
Sektörel Dağılımı

Yıllar	Devlet	%	Özel	%	Büyük Özel	%	Küçük Özel	%	Toplam	%
1950	5812	58	4173	42	1648	17	2530	25	9985	100
1960	7233	41	10501	59	3001	17	7500	42	17734	100

Kaynak: ETSO, a.g.e., s.79.

Plansız programsız ve gelişigüzel bir iktisat siyasasının izlendiği 1950-60 döneminde, ilde özel kesimce iki önemli yatırım gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki, 1953 yılında Eskişehir Bankası öncülüğünde kamu desteği alınarak kurulan Eskişehir Çimento Fabrikası, ikincisi de kamu ortaklığı ile kurulan sonradan kamuya devredilen Eskişehir Basma Sanayii Müessesidir. Tüm bu sanayileşme çabaları sonunda, yaratılan katma değer açısından tarım sektörü ile sanayi sektörünün payları birbirine eşit düzeyde olmuştur.

IV. 1960 - 1980 DÖNEMİ

Belirsiz bir ekonomi siyasasının uygulandığı ve ekonomide istikrarın kalmadığı, kalkınma hızının dengesiz ve düşük düzeylerde seyrettiği 1950-1960 döneminden sonra, ülke yöneticileri ülkede ekonomik istikrarı sağlamak, şiddetle ihtiyaç duyulan dengeli ve hızlı kalkınmayı başarmak için planlı ekonomi siyasasına geçilmesine karar kılmışlardır. Bunun sonucu olarak gelecekte, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın plâna dayandırılması anayasa emri olmuş ve 15 yıllık perspektif içinde, 5'er yıllık kalkınma planlarının hazırlanması ve uygulanması görevi devlete verilmiştir. 1962 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânu (B.B.Y.K.P.) hazırlanması çalışmaları başlamış, ancak içinde bulunulan yılda, bir programla, planlı dönemlere hazırlık devresi olarak yönetilmesi kararlaştırılmıştır(14).

(14) Halûk Cillov, a.g.e., s.150.

Birinci ve ikinci kalkınma planlarının 15 yıllık hedefler göz önünde tutularak hazırlanmasına karşın, üçüncü plan Türkiye'nin AET ile üyelik antlaşması gereği 22 yıllık hedefler doğrultusunda hazırlanmıştır. Türkiye'nin planlı dönemde kalkınma yolunda aldığı mesafeleri, daha açık ve net bir şekilde değerlendirebilmek için, burada her plan dönemi ayrı ayrı ele alınacaktır. Yine bu çerçevede her plan konumuzu ilgilendiren yönüyle incelenecek ve değerlendirilecektir.

B.B.Y.K.P. dönemi olan 1963-1967 yılları arasında amaçlanan yüzde 7'lik kalkınma hızına az bir farkla da olsa (% 6,5) ulaşılmıştır. Ancak bu dönemde sektörel gelişme hızlarına ulaşılamamış, sanayi sektörü için yüzde 12,2'lik gelişme hızı hedeflenirken bu hedef ancak yüzde 9,07 düzeyinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık sanayi sektörü, kendisi için belirlenen istihdam kapasitesinin üzerinde bir işgücü istihdamı sağlamıştır. Sanayi sektörünün bu dönem içinde, istihdam edeceği işgücü kapasitesinde yüzde 50 oranında bir artışın sağlanması öngörülmüş iken bu oran yüzde 60,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. B.B.Y.K.P. döneminde toplam yatırımlar için öngörülen hedefe yüzde 97,5 düzeyinde ulaşılabilmektedir. Toplam yatırımlar için öngörülen hedefe ulaşılamamasının nedeni, bu dönemde kamu yatırımlarının hedefine ulaşılamamasındandır. Özel yatırımların tüm yatırımlar içinde öngörülen hedefi yüzde 40,2 iken bu oran dönem sonunda yüzde 46,5 düzeyine ulaşmış, ancak kamu yatı-

rımları için öngörülen hedef yüzde 59,8 iken bu oran yüzde 53,5 düzeyinde gerçekleşmiştir(Tablo 7).

Tablo 7

Özel ve Kamu Sektörü Yatırımları, Plan Hedefleri
ve Gerçekleşmeleri
(1965 Fiyatlarıyla Milyar TL.)

SEKTÖRLER	Plan Hedefi		Gerçekleşme		Gerçekleşme
	1963 - 1967		1963 - 1967		Oranı
	Miktar	Oran(%)	Miktar	Oran(%)	(%)
Özel Sektör	27.9	40.2	31.5	46.5	112.9
Kamu Sektörü	41.4	59.8	36.1	53.5	87.1
Toplam Yatırımlar	69.3	100.0	67.6	100.0	97.5

Kaynak: Mustafa Altıntaş, a.g.e., s.264.

Yine sanayi sektörünün GSMH içindeki payı, 1962'deki yüzde 16.8 oranından 1965'de yüzde 21,4'e ulaştırılması öngörülmüş ancak bu oran 1967 sonunda yüzde 18.9 oranında gerçekleştirilebilmiştir(15). Kısaca sanayi sektörü üretiminde de beklenen hedefe ulaşamamıştır. Bu dönemde kapasite kullanım oranında yüzde 82 nisbetinde gerçekleşebilmiştir.

(15) Mustafa Altıntaş, a.g.e., s.223-301.

İkinci beş yıllık kalkınma planı (İBYKP) dönemi olan 1968-1972 yılları arasında, birincisinde karşılaşılan güçlükleri ve aksaklıkları en aza indirecek daha geniş bir plan uygulanmış ve de birincisine göre daha başarılı bir dönem geçirilmiştir. Kalkınma hızının yüzde 7 oranında belirlendiği bu dönemde bu hedef az bir farkla da olsa (yüzde 7,4) aşılmıştır. 1968-72 döneminde, toplam yatırımlarda beklenen hedefe ulaşılamamış, hedef yıllık yüzde 11,4 oranda belirlenmişken, bu oran yüzde 9,2 düzeyinde gerçekleştirilebilmiştir. Görüldüğü gibi bu plan döneminde de toplam yatırım harcamalarında oldukça geri kalınmıştır. 1972 yılında toplam yatırımların GSMH'ya oranının yüzde 24,3 olması gerekirken, toplam yatırım harcamalarında beklenen artışın sağlanamaması sonucunda, ancak yüzde 21 oranında bir pay içermeye durumunda kalmıştır. Toplam yatırım harcamalarında plan hedefinin oldukça gerisinde kalan kalem stok değişimleridir. Toplam yatırımlar içindeki sabit sermaye yatırımlarında istenilen hedefe ulaşılama ise daha çok kamu sektöründe görülmüştür. Birinci plân dönemi sonunda toplam imalat sanayiinde kapasite kullanımı yüzde 82 iken, bu 1968'den itibaren azalarak, 1970 yılının ilk yarısında en düşük düzey olan yüzde 74'e gerilemiştir. 1970 yılının ikinci yarısındanisbi bir iyileşme görülmüş ve bu iyileşme 1970 yılı sonunda yüzde 79 civarına yükselmiş, ancak 1971 yılının ikinci yarısında yeniden yüzde 78'e düşmüştür. Kapasite kullanımında görülen düşüşler sonucu

bu dönemde hedeflenen yıllık yüzde 12'lik sanayi kesimi üretim artışı tutturulamamış ve bu artış yıllık ortalama yüzde 9,62 oranında gerçekleştirilebilmiştir.

İBYKP'na göre 1971 yılında, toplam sabit sermaye yatırımları içinde kamu kesiminin 1967'deki yüzde 54 olan payının yüzde 53,2'ye indirilmesi öngörülmüşken plan uygulaması sonucunda bu pay yüzde 50,2'ye kadar gerilemiştir. Bu dönemde özel kesim payını yüzde 46,5'dan yüzde 49,8'e yükseltmiştir.

İmalat sanayinin tüketim, ara ve yatırım malları açısından bileşiminde ise, ikinci plan döneminde, tüketim mallarının nisbi önemi azalırken, yatırım malları sanayinin payında önemli bir değişme olmamış, ara malları sanayinin nisbi oranı ise artmıştır. Tüketim mallarının sanayi üretimi içindeki payı 1967'de yüzde 52,9'dan, 1972'de yüzde 46,6'ya düşmüş, ara mallarının payı yüzde 35,4'den yüzde 39,4'e ve yatırım malları üretiminin payı yüzde 11,7'den yüzde 14'e yükselmiştir.

İkinci Plan döneminde görülen tüm bu gelişmelerden sonra, plan süresinin sona ermesi ile yeni bir planlı döneme geçilmiştir. Birinci ve ikinci planın devamı niteliğinde olması gereken üçüncü plan, Türkiye'nin AET ile yapmış olduğu antlaşma gereğince 22 yıllık hedefler çerçevesinde, yeni hedeflere göre hazırlanmıştır(16).

(16) Mustafa Altıntaş, a.g.e., s.314-367.

1973-1977 dönemini kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (Ü.B.Y.K.P.), genel hatlarıyla geçmişteki her iki kalkınma planlarına göre daha geniş kapsamlı ve ulaşılabilecek hedefler açısından da yüksek düzeylere göre hazırlanmıştır. Ü.B.Y.K.P.'ninde öngörülen bu değişiklikler, geçmişteki plan deneyimleri yanında, AET ile tam üyelik için ulaşılabilecek gereken hedefler doğrultusunda hazırlanmıştır.

22 yıllık yeni kalkınma stratejisi ana hedefi olarak yüzde 8 oranında bir büyümenin sağlanması amaçlanmıştır. Ancak bu hedefe ulaşırken ülkenin üretim yapısında bir değişimin gerçekleşmesi arzulanmaktadır. GSYİH'da yaklaşık olarak tarımın payının yüzde 10 sanayinin payının yüzde 40 ve hizmetlerin payının da yüzde 50 oranında yer tutacağı bir yapı öngörülmektedir. Öngörülen bu yapısal değişimi gerçekleştirecek ana unsur ise, sektörlerdeki büyüme değişikliği olacaktır. Buna göre tarımsal hasılda Ü.B.Y.K.P. döneminde yıllık artış oranı ancak yüzde 3,7 oranı olarak öngörülmürken, sanayi ve hizmetlerde bu artış oranları sırasıyla yüzde 11,2 ve yüzde 7,7 olarak saptanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda GSYİH'da sanayinin payı 1972'de yüzde 22,6'dan 1977'de yüzde 26,8'e yükselecektir.

Bu dönemde sanayiinin yapısında da değişikliğin gerçekleştirilmesi de öngörülmüştür. Toplam sanayi üretiminin yılda ortalama yüzde 11,9 oranında arttırılması yanında, sanayinin alt sektörlerinden madencilik üretiminin yılda ortalama yüzde 15,3, imalat sanayi üretiminin yüzde 11,7,

enerji üretiminde yılda ortalama yüzde 12,5 oranında arttırılması amaçlanmıştır.

İmalat sanayiinde bu dönemde ulaşılmak istenen düzey, doğal kaynakları değerlendiren ve ürünleri diğer sanayiler tarafından değerlendirilen, ara malları sanayileri üretiminin arttırılması yanında, üçüncü plan dönemini izleyen dönemler için daha fazla istihdam yaratan, teknoloji üretiminde itici ve özendirici bir nitelikte olan, Türkiye'nin yabancı kaynaklara bağıllılığını azaltan, fakat onu dış pazarlarda güçlü bir ticaret ortağı durumuna getirecek yatırım malları sanayiinin kurulması için uygun bir gelişme ortamı hazırlamaktır. Bu nedenle üçüncü plân döneminde tüketim malları üretiminin yılda ortalama yüzde 7,4'lük, ara ve yatırım malları üretiminin sırasıyla yılda ortalama yüzde 14,3 ve 16,8'lik hızlarla arttırılması amaçlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, üçüncü plan döneminin baz yılı olan 1972'de tüm imalat sanayi içinde tüketim malları üretiminin payı yüzde 46,6 iken 1977'de bu pay yüzde 38,3'e düşecek, ara ve yatırım mallarının üretimlerindeki payı ise 1972'de yüzde 53,4'den 1977'de yüzde 71,5'ye yükselmiş olacaktır.

Ü.B.Y.K.P. döneminde öngörülen yüzde 8'lik kalkınma hızının sağlanabilmesi için, toplam yatırımların yüzde 96,5'lük kısmı sabit sermaye yatırımlarına, geri kalan yüzde 3,5'lük kısmı da stok artışlarına ayrılacaktır. Toplam yatırımların yüzde 96,5'i düzeyinde olan sabit sermaye

yatırımlarının yüzde 56,3'lük kısmı kamu kesimince, geri kalan yüzde 43,7'lik kısmı da özel kesimce oluşturulması öngörülmüştür.

Ü.B.Y.K.P. döneminde planlanan tüm bu hedeflere karşın plan döneminde gelişen şartlar, planın öngörülen hedeflerinin oldukça gerisinde kalınmasına neden olmuştur. Bu dönemde, 1974 yılında dünya ekonomisini ikinci bir kriz dönemine sokan petrol fiyatlarındaki artış şokunun görülmesi ve hemen ertesinde meydana gelen Kıbrıs savaşı bu dönem için belirlenen tüm hedefleri alt üst etmiştir. 1974 yılında meydana gelen petrol fiyat artışları Türkiye gibi gelişme yolundaki ülkelere iki kez darbe vurmuştur. İlk darbe petrol fiyatlarındaki artış sonucu ülkeden, fiyat artışları oranında daha yüksek kıt olan dövizlerin elden çıkmasına neden olmuş, ikinci olarak da, petrol fiyatlarındaki artışın kendi ülkelerinde yarattığı olumsuz gelişmeye engel olmak isteyen gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere sattıkları mal fiyatları üzerine petrol zamlarını yansıtmaları, gelişme yolunda olan ülkeler için ikinci bir darbe olmuş ve ister istemez kalkınma hızları yavaşlamaya, ekonomilerinde darboğazlar meydana gelmeye başlamıştır. Ayrıca bu ülkelerin, gelişmiş ülkeler gibi petrol tüketimini azaltacak gelişmiş teknolojilere sahip olmayışları da bu ülkeleri ister istemez yüksek petrol faturalarını ödemek zorunda bırakmıştır.

Petrol şokunun ardından patlak veren Kıbrıs savaşı ekonomiyi iyice sarsmış ve tüm dengelerin alt üst olmasına neden olmuştur. Plânın birinci ve ikinci uygulama yılında öngörülen kamu yatırımları hemen hemen hiç yapılamazken, meydana gelen döviz darboğazı nedeniyle de dışalım güçlükleri belirmiş ve sonuçta da üretimde düşüşler meydana gelmiştir. Hükümet aynı yıllarda bütçe açığını kapatmak için merkez bankası kaynaklarına başvurmuş ve piyasadaki emisyon hacmini arttırmıştır. Üretimde meydana gelen düşüşe karşın, para ve kredi hacmindeki bu artış fiyatlar üzerinde etkide bulunmuş ve sonuçta iç ve dış denge altüst olmuştur. Aynı dönemde dış kredi temininde karşılaşılan güçlükler de ekonomi üzerindeki olumsuz etkisini göstermiştir. Tüm bu gelişmeler sonucunda gerek üretimde gerekse yatırımlarda plân hedeflerinin daha çok gerisinde kalan kesim, kamu kesimi olmuştur.

Sonuçta ülkede, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar başgöstermiş, ekonomi dengeden gittikçe uzaklaşmaya başlamıştır. Devamında da siyasi huzursuzluklar başgöstermiştir. Ü.B.Y.K.P.'nin hedeflerine, gelişen şartlar dahilinde ulaşamamış ve hatta ekonomide bu dönemde gerileme başgöstermeye başlamıştır.

Başarısızlıkla sonuçlanan üçüncü planın uygulama süresinin dolmasıyla, yine başarısızlıkla sonuçlanacağı içinde yaşanan toplumsal ve ekonomik şartlarda azçok

kestirilebilecek olan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (D.B.Y.K.P.) 1978 yılında uygulamaya konulmuş, ancak 5 yılı kapsayan bu plan 2 yıl için uygulanma süresi bulabilmiştir. Bu dönemde üretimde, gelişen toplumsal ve ekonomik şartların etkisiyle meydana gelen düşüslere rağmen, bütçe açıklarını kapatmak amacıyla para ve kredi sunumundaki artışın sürdürülmesi, fiyatlarda, giderek hızını arttıran yükselmelerin meydana gelmesine neden olmuş ve sonuçta yatırımlara aktarılması gereken kit fonlar spekülâtif amaçlara yönelmiş, bu da varolan enflasyonu daha da körüklemiştir(17). Aynı zamanda bu dönemde büyük döviz darboğazlarına düşülmesi, bırakın üretimin arttırılması ve yatırımların sağlanmasını ülkenin en zaruri ihtiyaçlarının temininde bile güçlüklerle karşılaşmış sonuçta dış kredi temini için sık sık devalüasyona başvurulmuştur. Bir yandan devalüasyondan doğan maliyet artışlarının iç fiyatlara yansması, diğer yandan arzın talebi karşılayamaması ve yine eldeki fonların spekülâtif amaçlara yönelmesi ile daha da artan talep karşısında arzın çok daha yetersiz düzeyde kalması, ülkede kuyrukları karaborsayı yarattığı gibi fiyat artışlarını anormal bir düzeye ulaştırmıştır.

İşte ekonomideki bu olumsuz gidişi durdurmak, ekonomiyi istikrara kavuşturmak ve yeniden dengeli ve hızlı

(17) İlhan Özer, Türk Ekonomisinin Önemli Sorunları. Ankara: 1978, s.58-70.

kalkınma sürecine geçebilmek için, içinde bulunulan şartlarda uygulanamayacağı açıkça belli olan ve ekonomi tarihine 24 Ocak 1980 kararları olarak geçen ekonomi istikrar tedbirleri uygulamaya konulmuştur. Uygulama, kararların alındığı 24 Ocak'dan askeri müdahalenin gerçekleştirildiği 12 Eylül'e kadar geçen süreyi kapsamış, ancak bu kararlarda ekonomi üzerinde fazla olumlu etki gösterememiş, ekonomi aynı gidişini sürdürmüştür. Sonuçta 1960'lı yıllarda başlanan ve 1980 yılında son bulan planlı dönemde 4 adet 5'er yıllık kalkınma plânları hazırlanmış, bunlardan ilk iki plân 15 yıllık hedefler doğrultusunda hazırlanarak azçok başarıyla uygulanmış, daha sonraki iki plan ise Türkiye'nin AET'na tam üyeliğine geçiş dönemi içinde izlenmesi gereken strateji göz önüne alınarak hazırlanmış ancak bunlar yukarıda anlattığımız gibi gelişen şartlar altında başarıyla uygulanamamıştır.

1963'den başlayarak 17 yılı kapsayan planlı ekonomi siyasası döneminde, ülke genelindeki gelişmelerden etkilenerek il düzeyinde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Plânlı karma ekonomi siyasasının izlendiği 17 yıllık bu dönemde il sanayiindeki en önemli gelişme, özel sektör sanayi dalında olmuştur. Bu dönem il sanayinde en önemli kamu yatırımları Şeker Makina Sanayi'inin kurulması ve Kırka Boraks tesislerinin oluşturulması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde il sanayiindeki gelişmenin çekici gücü metal eşya-makina imalat dalında olmuştur.

B.B.Y.K.P.'nin uygulandığı 1963-67 yılları döneminde il sanayi üretiminin pazarı durumunda olan yörelerde il sanayi kuruluşlarının benzerlerinin oluşturulması ve mevcutlarının kapasitelerini de arttırmaları sonucu il sanayi pazarlama sorunuyla karşı karşıya kalmış ve üretimlerinde büyük düşmeler görülmüştür(18). Ancak il özel sanayicilerinin dinamik yapıları, bu soruna, aynı üretim dalında ürün çeşitlemesine giderek çözüm bulmuştur. İşte ilde ürün çeşitlemesinin sağlanması için yeni yatırımların oluşturulması ile özel sanayinin il ekonomisindeki önemi artmaya başlamıştır. Aynı zamanda döviz darboğazının yarattığı dış alım güçlükleri, ilde özel girişimcilerce değerlendirilerek ara ve yatırım malları sanayinin oluşturulması bir yandan özel sanayinin il ekonomisindeki ağırlığını arttırırken diğer yandan da yatırım malları üreten sanayilerin gelişmesini, sayılarının artmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler çevresinde daha 1960'ların başlarında önemli bir güce kavuşan özel kesim sanayicileri, daha önce tüccarla birlikte yer aldıkları Eskişehir Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılarak ayrı bir sanayi odası çatısı altında örgütlenmek üzere çabalarını yoğunlaştırmışlar ve 1968 yılında amaçlarına ulaşarak Eskişehir Sanayi Odası'nı (ESO) kurmuşlardır(19). Örgütlenmeleleriyle daha büyük bir güce sahip olan il özel sanayicileri,

(18) Yurt Ansiklopedisi, s.2876-2877

(19) Eskişehir İl Yıllığı, 1973, s.432.

Sanayiinin çıkarlarını savunma ve genel ekonomik politikaları etkileme konusunda daha etkili olmaya başlamışlardır. Nihayet E.S.O. il'de bir organize sanayi bölgesi kurulması için, kuruluşunun ilk yıllarında girişimde bulunmasıyla, organize sanayi bölgelerinin sağlayacağı büyük avantajlardan üyelerinin yararlanmalarını amaçlamış ve ülke genelinde üçüncü organize sanayi bölgesini oluşturmak için, 1972 yılında bölgenin inşaatına başlamıştır(20). 1972 yılında inşaatına başlanan Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi 1975 yılında inşaatının bitirilmesi ile faaliyete geçmiş, ancak daha sonra 1979 yılında yeniden genişletme çalışmalarına başlanmış ve genişletme inşaatı da 1984 yılında tamamlanmıştır(21). 1979 yılında makina, inşaat, gıda, madencilik, dayanıklı ev araçları ve konfeksiyon dalında üretim faaliyetlerinde bulunan 39 işletmenin bulunduğu Eskişehir Organize Sanayi Bölgesinde genişletme çalışmalarının tamamlanması ile 150 saniyi işletmesine kuruluş yeri ve bu kuruluşların üretim faaliyetlerine geçmesi ile 20 bin kişiye istihdam imkanı sağlanmış olacaktır.

1960'ların başından itibaren il sanayiinde başlayan en önemli gelişme metal eşya-makina imalat sanayiinde olmuştur. Dışalım güçlüklerinin yarattığı darboğazı iyi

(20) DPT, Türkiye Organize Sanayi Bölgeleri, s.9-27.

(21) ESO Bülteni, 1.9.1983, s.1-2.

değerlendiren özel girişimciler, bu olumsuz gelişmeyi kendi lehlerine kullanarak bu alanda yatırıma yönelmeleriyle metal eşya makina imalat sanayiinin il sanayiindeki önemi giderek artmıştır. Yaratılan katma değer açısından 1960'ların başında üstünlük gıda dalında iken, aynı dönemde ikinci sırayı alan metal eşya-makina imalat sanayii 1970'lerde birinci sıraya yükselmiştir. Daha çok sabit sermaye yatırımına dayalı ileri teknolojilerin kullanıldığı bu dalda yüksek katma değer yaratan işyerlerinin kurulması, ayrıca kamu kesiminde varolan işletmelerin kapasitelerini arttırmaları, il imalat sanayiince yaratılan katmadeğerin hızla artmasını sağlamıştır. 1964'de il imalat sanayiinde faaliyet gösteren 49 büyük işyeri(22) varken bu dönemde büyük işletmelerin sayısında önemli artışlar olmuş, büyük işletme sayısı 1972'de 88'e, 1979 sonunda 108'e yükselmiştir.

1960'lı ve 1970'li yıllardaki gelişim sonunda özel kesimin katma değer içindeki yapı sürekli artış göstererek 1964'de yüzde 22,6 dolayında iken (Tablo 8) 1975'de yüzde 35'e, 1979'da da yüzde 43,5'e (Tablo 9) yükselerek kamu kesiminin payına yüklenmiştir. Bu nedenle 1970'li yıllar ilde özel kesimin atılım yılları olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda bu dönemin başlarında, il imalat sanayiinde

(22) Büyüklük ölçüsü olarak DİE'nin bu konudaki ölçütleri esas alınmıştır.

istihdam edilenlerin çoğunluğu kamu sektöründe iken, bu dönemde özel sanayileşmenin gelişim hızına bağlı olarak özel sektörde istihdam edilen işgücü miktarında da hızlı artışlar olmuş ve kamu sektörü ile aralarındaki fark azalmıştır.

Tablo 8

1964'de Eskişehir'de Büyük İmalat Sanayii (%)

	İşyer- lerinin dağılımı	Ücretli işçile- rin dağılımı	Katma değerin dağılımı	Ücretlere yapılan ödemelerin dağılımı
Özel	93.7	32.3	22.6	20.6
Devlet	6.3	67.7	77.4	79.4
T o p l a m	100.0	100.0	100.0	100.0
Sektörlerin Payları				
Gıda Sanayi	44.9	23.5	55.3	24.1
İçki Sanayi	6.1	1.4	3.7	1.4
Metal Dışı Maden San.	16.3	20.1	11.1	11.9
Madeni Eşya İmali San.	14.3	1.7	0.7	1.2
Diğer Sanayi Dalları	18.4	53.3	29.2	61.4
T o p l a m	100.0	100.0	100.0	100.0
Toplam Sayı	49	7446	146041*	56785*

*Bin TL.

Kaynak: DİE, 1964 Sanayi ve İşyeri Sayımı

Tablo 9

1979'da Büyük İmalat Sanayinin Yapısı
(Eskişehir'de) (%)

	İşyer- lerinin dağılımı	Ücretli işçile- rin dağılımı	Katma değerin dağılımı	Ücretlilere yapılan ödemelerin dağılımı
Özel	93.5	44.1	43.5	42.0
Devlet	6.5	55.9	56.5	58.0
T o p l a m	100.0	100.0	100.0	100.0
Sektörlerin Payları				
Gıda, İçki, Tütün San.	31,5	30.0	21.2	25.9
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri San.	3.7	10.2	8.1	8.7
Orman Ürünleri ve Mobilya San.	9.3	1.1	0.9	0.5
Taş-Toprağa Bağlı San.	13.0	16.1	16.2	15.2
Metal Ana Sanayi	4.6	5.7	3.3	4.9
Metal Eşya-Makina İmal Sanayi	34.3	36.3	49.8	44.4
Diğer Sanayi Dalları	3.6	0.6	0.5	0.4
T o p l a m	100.0	100.0	100.0	100.0
Toplam Sayı	108	15080	5535187*	2577446*

*Bin TL.

Kaynak: DİE, 1979 Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları

İl imalat sanayiinin, bu dönemler içinde çeşitli dallarında meydana gelen gelişmeleri de Tablo 8 ve Tablo 9'a bakarak değerlendirdiğimizde, daha öncede belirttiğimiz gibi, en büyük gelişmenin metal eşya makina imalat dalında olduğunu görürüz. 1979'da il sanayiince yaratılan katma değer içinde yüzde 50 ile en büyük pay metal eşya makina imalat sanayiinin iken, bunu yüzde 21'lik pay ile gıda sanayi ve yüzde 16'lık pay ile de taş-toprağa dayalı sanayi dalı izlemektedir. İl imalat sanayiinde yaratılan, geri kalan yüzde 13'lük pay ise dokuma, orman ürünleri ve metal ana sanayiince yaratılmaktadır. Bu verilerin ışığında cumhuriyetin ilk yıllarından 1970'lere değin üstünlüğü elinde tutan gıda sanayiinin, 1970'lerde başlayarak yerini makina imalat sanayiine bıraktığı söylenebilir.

1970'lerden başlayarak gelişen ve il sanayikatma değeri ile ihracatı içinde önemli payları olan sanayiinin alt sektörü madencilik alanında önemli gelişmeler görülmüştür. Maden çıkarma ve işletme faaliyetlerinde en büyük pay, Etibank tarafından işletilen Kırka Boraks işletmesine aittir. Zengin yeraltı kaynaklarına sahip olunan ilde, bu dönemde madencilik alanında önemli yatırımlar yapılmış olmasına rağmen, bu dalda yeterli yatırımların yapılamamış olması il'de yaratılan katma değer için daha yüksek düzeylere ulaşmasına engel olmuştur.

İl sanayiinde istihdam edilen işgücünün, 1965-1980 dönemi için gelişimini izlediğimizde Tablo 10'dan da görü-

lebileceği gibi, bu dönemde il sanayiinde istihdam edilen işgücü sayısında yüzde 54 oranında artış olmuştur.

Tablo 10

Eskişehir Sanayi Sektöründe İstihdam Edilen
İşgücünün Gelişimi

Sanayi Alt Sektörleri	1965 *		1970 **		1975 **		1980 **	
	Miktar	Artış Oranı (%)	Miktar	Artış Oranı (%)	Miktar	Artış Oranı (%)	Miktar	Artış Oranı (%)
Madencilik	1.172	-	2.102	79	1.498	-29	2.352	57
İmalat San.	18.819	-	19.579	04	17.600	-10	28.684	63
Elektirik Gaz, Su	456	-	147	-67	56	-62	399	612

* Faal Nüfus yaşı 15+

** Faal Nüfus yaşı 12+ kabul edilmiştir.

Kaynak: DİE Nüfus Sayımları.

İl'de sanayi alt sektörlerinden, madencilik ve imalat sanayi dalında, istihdam edilen işgücü hacminde yıllara göre artma ve azalmalar olmasına rağmen sonuçta gerek mutlak gerekse nisbi artış olmuştur. İl'de sanayi dallarında istihdam edilen işgücü en çok imalat sanayiinde görülürken bunu madencilik sanayi izlemektedir. Sanayileşmenin

hızla geliştiği bu dönemde istihdam edilen işgücü artışında aynı hızın görülmeşi, yeni yatırımların daha çok teknoloji yoğun yatırımlar olduğunu göstermektedir.

V. 1980 - 1984 DÖNEMİ

Ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların doruk noktasına ulaştığı ve adeta ekonominin felç olduğu bu dönemdeki olumsuz gidişi durdurmak ve ekonomiyi yeniden istikrarlı duruma getirmek amacıyla, bir dizi önlemin alındığı 24 Ocak 1980 tarihinde, uygulamaya konulan 24 Ocak kararları ekonomik, toplumsal ve siyasal ortamın etkisi ile başarılı olmamış ve bu karmaşık ortam 12 Eylül 1980 tarihinde yapılan askeri müdahaleye kadar devam etmiştir. Askeri müdahaleden sonra, ekonomiyi düzluğe çıkarmak amacıyla alınmış "24 Ocak ekonomik istikrar tedbirleri" dönemin hükümeti tarafından uygulamaya konulmuş ve ilk iki yıl enflasyonu önleme yolunda önemli başarılar elde edilerek enflasyon yüzde 30'lara kadar düşürülmüş, ancak bu hükümetin son yılında enflasyon yeniden yükselme eğilimine geçmiştir. Sağlanan asayiş ortamı ile birlikte yüzde yüzlerin üzerine çıkan enflasyonun yüzde 30'lara indirilebilmesiyle üretimlerde artışlar olma-ya başlamış, yatırımlarda canlanmalar görülmüştür.

24 Ocak kararlarının ana amacı, ekonomiyi istikrarlı ve hızlı bir kalkınma sürecine ulaştırmak olmuş, bu amacı gerçekleştirmek içinde, ekonomide istikrarsızlığı yaratan

enflasyonun, aşağıya çekilmesi için sıkı para politikasına geçilmesi bir araç olarak seçilmiştir. Sıkı para politikası gereği para ve kredi hacminde daralmalar olmuş ve piyasada elde, yastık altında tutulan ya da spekülâtif amaçlarla saklanan paraların 1 Temmuz 1981 bankacılık kararlarıyla, bankalarda toplanmasına girişilmiştir. Sonuçta yüksek faizlerle piyasadaki bankalara ya da bankerlere aktarılan atıl fonlar, mal ve hizmet taleplerinde düşüşlere neden olmuş, bu durum ise firmaları bir yandan pazarlama sorunu ile karşı karşıya bırakırken diğer yandan işletme sermayesi ihtiyaçlarını karşılamak için, yüksek mevduat faizleri nedeniyle oluşan yüksek faizli kredi temini yoluna itmiştir. Enflasyonu önleme pahasına firmaların karşı karşıya kaldıkları bu güçlükler, dışa açılma teşvik tedbirleriyle giderilmeye çalışılarak bu dönemde ihracat arttırılmıştır.

Askeri hükümet tarafından uygulanan, 24 Ocak ekonomik istikrar tedbirleri uygulama döneminde kamu kesimince önemli sayılabilecek sanayi yatırımlarına girişilmemiş önceden başlamış olup da tamamlanamayan, yatırımlar tamamlanmaya çalışılmıştır. Özel kesimde, yüksek maliyetli dış finansman kaynakları kullanımına rağmen yatırım faaliyetleri durmamış, ancak çok büyük güçlüklerle sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde özel kesim yatırımları da daha çok önceden başlanmış tamamlanamayan yatırımların tamamlanması şeklinde olmuş, sıkı para politikası nedeniyle dış finansmentinde karşılaşılan güçlüklerle bu kredilerin yüksek

maliyetli olması ve talep daraltıcı ekonomi politikası uygulanması sonucu özel kesimce yeni yatırımlara girişilmemiştir. Bu arada, gerek 12 Eylül öncesi varolan yüksek enflasyon nedeniyle işletme sermayelerindeki azalmaları bertaraf etmek amacıyla firmaların yüksek maliyetli kredi temini yoluna gitmeleri, gerekse uygulanan sıkı para politikası nedeniyle satışlarında büyük düşüşlerin oluşması, bazı firmaları güç duruma sormuş ve sonuçta borçlarını ödeyemeyen firmalar iflasa sürüklenmiştir.

Askeri hükümetin görev süresinin dolması ve 6 Kasım 1983 seçimlerinin yapılmasıyla demokrasiye geçilmiş ve iktidar olan hükümet tarafından da 24 Ocak kararlarının devamı niteliğinde, serbest piyasa ekonomisinin sağlanması amacıyla bir dizi yeni önlemler alınarak uygulamaya konulmuştur. "Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı" (B.B.Y.K.P.)'nin hazırlanarak uygulamaya konulduğu bu yıllarda, ekonomiyi kendi içinde dengeli şekilde işler duruma getirmek için, devlet ekonomik faaliyetlere zamanla daha az müdahaleyi amaçlamıştır. Dışa açık bir ekonomi siyasasının izlenmeye çalışıldığı, içinde bulunduğumuz bu yıllarda (1985), devlet yatırımları daha çok alt yapı yatırımlarına yönelik olmakta, ve devletin elindeki iktisadi teşebbüsler halka yada özel kuruluşlara satılmakta veya satılmaya çalışılmaktadır.

Ülke genelinde uygulanan ve sanayi kesimi üzerinde önemli etkileri görülen yeni ekonomik kararların il sanayiinde de önemli değişiklikler yaratması da kaçınılmazdır.

24 Ocak kararlarının uygulanmaya başladığı dönemden itibaren il sanayiinde meydana gelen gelişmeleri yapmış olduğu anketlerle en iyi değerlendiren, Eskişehir Sanayinin sesi olan E.S.O. olmuştur. E.S.O.'nun 1979-1983 dönemi kapsayan, kendisine üye, daha çok küçük ve orta ölçekli 39 yerel sermayeli işletmede yaptığı anket çalışmasında, uygulanan ekonomik politikalara bağlı olarak il sanayiinde önemli gelişmelerin olduğu görülmektedir(23).

Bu dönemde sanayi kuruluşlarını en çok sarsan olay yüksek faiz politikası olmuştur. Uygulanan yüksek faiz politikasının işletmeleri daha sağlam özkaynak/yabancı kaynak dengesine ulaştıracağı amaçlanırken, il sanayiinde bunun tam tersi gerçekleşmiş, firmalar daha çok borç daha az özkaynakla faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır. 1979 yılından 1983 yılına kadar işletmelerin özsermayelerinde yarı yarıya azalma olmuş, 1979'da özsermayeleri toplam borçlarından biraz fazla iken, 1981 ve 1982'de borçlarının yarısından ancak biraz fazlasını karşılayabilecek bir düzeye düşmüştür. 1983'de ise kısmi bir iyileşme gözlen-

(23) ESO Bülteni, "Özel Sayı Eskişehir Sanayi Nereye Gidiyor" 1979-83 Finansman Anket Sonuçları.

miştir. Bu da göstermektedir ki firmalar uygulanan politikanın gösterdiği hedeften giderek uzaklaşmaktadırlar. Bu durumun nedeni ise brüt kâr/özsermaye oranları ile mevduat faizlerinin getirileri karşılaştırıldığında ortaya konabilir. Brüt kâr/özsermaye oranının, bu dönemde net mevduat faizi getirisi düzeyinde olması, -hatta bazı yıllar altında olmuştur- firmaları özsermayelerini arttırma yerine bankalara para yatırmaya itmiştir. Bu dönemde firmalar, beklenenin ve hükümetce istenilenin tersine, daha fazla dış kaynak kullanarak varlıklarını sürdürmekten başka çıkar yol bulamamışlardır. Toplam alacaklarla/toplam borçlar arasındaki oranın 1979'dan 1983'e kadar devamlı düşüş içinde olması, firmaların 1980'li yıllarda borçlanma batağının içine düştüklerinin bir başka göstergesidir. 1979'da toplam alacakların, toplam borçlara oranı yüzde 85,1 iken bu oran 1983'de yüzde 56,1'e kadar inmiştir. Diğer bir deyişle toplam alacaklar borçların ancak yarısından biraz fazlasını karşılayacak düzeydedir.

1979 yılından 1983'e kadar geçen 5 yıl içinde firmaların net aktiflerinde, 1982 yılında "yeniden değerlendirme kanunu" nun sağladığı avantaj dışında sürekli azalma olmuştur. 1983 yılında işletmelerin 5 yıl öncesine göre yaklaşık yüzde 16,5'lik daha az bir varlıkla faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. Ya da daha açık bir ifade ile firmalar, geçen 5 yılda bir daralma ve küçülme dönemi yaşamıştır.

Firmaların işletme sermayelerinde de bu dönemde, -enflasyonun nisbeten yavaşladığı 1981 ve 1982 yılları hariç- ciddi azalmalar meydana gelmiştir. Enflasyonun yüzde 40'ların üzerinde olduğu dönemlerde firmalar gerek parasal yarılsamanın, gerekse şirket ortaklarının kâr payı dağıtılması konusundaki baskıları sonucu işletme sermayelerini enflasyon oranında arttıramamışlardır. Ancak ortaklar "çok anlayışlı davranıp" hiç temettü istememiş olsalar bile bu dönemde elde edilen kârlarla, işletme sermayesinin aşınan payını hızlı enflasyon dönemlerinde kapatmak mümkün olmaktadır. Örneğin 1980'de işletme sermayesindeki azalma 2,1 milyar TL.'si civarındadır. Bu açığı kapatmak için aynı yıl elde edilen net kârın tümü (yaklaşık 1,6 milyar TL.'si) bile yetmemektedir. Yine 1983 yılında işletme sermayesindeki azalma yaklaşık 2,5 milyar TL.'si iken aynı yıl elde edilen net kâr yaklaşık 1,1 milyar TL.'sidir.

Ekonomik politikaların ve özellikle para politikasının daha az stok ve dolayısıyla daha az işletme sermayesi ile çalışmaya firmaları zorladığı bu dönemde çalışan başına düşen işletme sermayesinde de büyük düşüşler olmuştur. Ancak bu arada firmaların ciroları da azalmıştır. Dolayısıyla işletme sermayesi/toplam satışlar oranı bu dönemde önemli derecede değişmemiştir. Bir başka deyişle "çarkı döndürmek için kullanılan para" gerçi azalmıştır ama çarkın kendisi de küçülmüştür. Ancak yine de işletmelerin, eskiye oranla bir birim işletme sermayesi ile daha fazla iş yapabilme

yetenekleri artmıştır. 1979'da 1 TL.'lik işletme sermayesi ile 2,3 TL.'lik ciro yapılırken sonraki yıllar bu miktar sırasıyla 2,5 TL., 2,6 TL., 2,3 TL. ve nihayet 1983'de 3,1 TL. olmuştur.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, firmaların işletme sermayeleri özellikle yüksek enflasyon yıllarında, otofinansmanla telafi edilemeyecek ölçüde aşınmış, ancak aynı yıllarda satışlarda da -ve dolayısıyla üretimde- meydana gelen azalmalar ve işletmelerin biraz daha rasyonel çalışmaya başlamaları nedeniyle, firmalar çok ciddi boyutlarda işletme sermayesi sıkıntısı içine düşmemişlerdir.

Firmaların yukarıda da değindiğimiz gibi, bu dönemde daha çok dış kaynaklarla faaliyetlerini yürütme çabaları faiz borçlarını 4,5 kat arttırmıştır. Firmaların faiz yükünün gerçek boyutlarını görebilmek için yapılan araştırma sonucu çıkan birkaç orana bakmak yeterli olacaktır. Örneğin tahakkuk eden borç faizleri/işletme sermayesi oranı 1979'da yüzde 3,5 gibi oldukça düşük düzeyde iken her yıl düzenli olarak artmış ve 1983'de yüzde 25,5'e ulaşmıştır. En büyük artışın 1981 yılında olması da Temmuz bankacılığının firmalar açısından ne büyük şok olduğunun göstergesidir. Faiz yükünün gerçek boyutlarını gösteren diğer bir karşılaştırma da ödenen ücretlerle/işletme sermayesi oranının, bu dönemin başında, tahakkuk eden borç faizleri/işletme sermayesi oranından 13 kat fazla iken dönem sonunda iki katına bile

ulaşamamasıdır. Borç faizleri ile toplam satışlar arasındaki orana bakıldığında da 1979'da yüzde 1,5 olan bu oranın her yıl hızla artarak 1983'de yüzde 8,3'e ulaştığı görülmektedir. Bu da faizlerin maliyetler içindeki payının ne ölçüde arttığının bir kanıtıdır. Nihayet de faizlerin maliyetler içindeki payı 1979'dan 1983'e yaklaşık 5,5 kat artış göstermiştir.

Bir başka kıyaslamayla irdelendiğinde de kredi kullanımını dolayısıyla faiz yükünün firmaların bünyesini ne ölçüde etkilediği daha açıkça görülebilmektedir. Borç faizleri tuturanın/özsermayeye oranı 1979'da yüzde 4,8 iken 1983'de 40,9'a kadar yükselmiştir. Diğer bir ifade ile firmalar artık her yıl özsermayelerinin neredeyse yarısı kadar faiz ödemek durumuna gelmişlerdir. Çok ilginç diğer bir kıyaslamada faizlerle brüt kâr ve yatırımlar arasında görülmektedir. Firmalar 1979'da brüt kârlarının yüzde 15,3'ü kadar faiz ödemek durumunda iken 1983'de -inanılmaz bir şekilde- brüt kârlarının yüzde 141'i kadar faiz ödemek zorunda kalmışlardır. Bu durum kaçınılmaz olarak özsermayelerinin aşınmasına yol açmıştır.

Yaşanan dönemin politik ve ekonomik koşulları sonucu 1979'dan 1983'e kadar brüt ücretlerde her yıl düzenli azalışlarla yüzde 13,9 oranında azalma olmuştur. Birim üretim maliyetlerinde ciddi bir azalma meydana getirmesi beklenen bu düşüşün, diğer koşullar aynı kalmak şartıyla normal olarak kârlarda bir artışa yolaçması beklenebilir. Ancak

yukarıda da açıkladığımız gibi ücretlerdeki düşüşten sağlanan bu avantaj, diğer maliyet faktörlerince -özellikle kredi faizlerince- yokedilmiş ve dolayısıyla kârlarda beklenen artış görülmemiştir.

Bu dönemde il sanayi yatırım harcamalarında gerek cari fiyatlarla, gerekse sabit fiyatlarla artma meydana gelmiştir. Bu artış eğilimini etkileyen en önemli pay yatırıma 1977 yılında başlanan bir firmanın olmaktadır. Bu firma dışında, sabit fiyatlarla diğer firmalarca yapılan yatırımlar 3 yıl boyunca 1979 seviyesine ulaşamamış ve 1983' de ise umulmadık bir sıçrama ile yüzde 128 oranında artış göstermiştir. Genel olarak firmaların, işletme sermayelerinin, öz sermayelerinin, cirolarının ve kârlarının azaldığı, üstelik de kredi faizlerinin bu derece yüksek olduğu bu dönemde ilde yapılan yatırımlar iki ayrı gruba ayrıştırılmıştır. Bunlardan ilki hiç kredi kullanmayan ya da düşük oranda kullanıp daha çok öz kaynaklarına dayanarak yatırım yapan grup, (bu grubun yatırımları daha çok küçük ve orta ölçekli yatırımlar olmaktadır) ikincisi daha çok kredi kullanarak yatırım yapan grup olmaktadır.

Eskişehir Sanayi Odasınınca (ESO) yapılan ve 1979-1983 dönemini kapsayan, 24 Ocak kararlarının uygulamaya konması ile il sanayiindeki gelişmeleri açıkça yansıtan bu anket çalışmasından sonra yine ESO'nca 1980-1984 dönemini kapsayan 4 yıllık bir anket çalışması daha yapılmış ve bu kez de

bu dönem içinde daha çok büyük ölçekli işletmelerin durumu incelenmeye çalışılmıştır(24).

Küçük ve orta ölçekli firmalarda, bu dönemde görülen yukarıda belirttiğimiz tüm bu olumsuz gelişmelere karşın büyük ölçekli firmalarda durum tersine olmuş ve bu firmaların durumları gittikçe iyiye doğru gelişmiştir. ESO'na üye 240'ı faal 255 firmanın 1984'de, 1983'e göre cirolarında reel olarak yüzde 28,2'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu artıştan 1984 yılında faaliyete geçen 3 işletmenin payı çıkarıldığında eski işletmelerin cirolarında, geçmiş yıllardan beri görülen düzenli yükselmelerle 1984'de yüzde 19,2 oranında bir artışın olduğu görülmektedir. Bu durumda il sanayi işletmeleri 1984'de 1983'e göre satışlar açısından oldukça canlı bir yıl geçirmişlerdir. Ancak bu canlılığı en çok yaşayan ve cirolardaki artışın asıl kaynağını oluşturan ildeki 6 büyük kamu kuruluşudur. 1984 yılında kamu kuruluşlarının cirolarında reel olarak yüzde 81,9'luk bir artış gerçekleşmiştir.

İl'de 30 büyük firmanın 1984 göstergeleri, 1983 ve diğer yıllara göre oldukça iyidir. Ciro artışı yüzde 79,1 kâr artışı yüzde 149,9 ve nihayet istihdam artışı yüzde 11,8 olmuştur. Bu olumlu gelişmenin iki nedeninden birisi

(24) ESO Bülteni, Sayı: 171, 1.6.1985.

kamu kuruluşlarının oldukça iyi bir yıl geçirmeleri diğeri ise büyük ölçekli 3 yeni kuruluşun 1984 yılında faaliyete geçmesidir. Ancak bu yılda (1984) ilginç olan bir nokta, kamu kuruluşlarının cirolarındaki artışın 30 büyük kuruluşun toplam cirolarındaki artıştan daha yüksek olmasına karşın, bu kuruluşların kârlarındaki artışın 30 büyük firmanın kârlarındaki artış ortalamasının gerisinde kalmasıdır. 1984 yılında 30 büyük firmanın kârlarındaki artış ortalaması yüzde 149,9 gibi oldukça yüksek bir düzeyde iken, kamu kuruluşlarının kârlarındaki artış oranı yüzde 94, özel kuruluşların kârlarındaki artış oranı ise 263,3 (yüzde) düzeyinde olmuştur.

1983 yılının 30 büyük firması ile 1984 yılının 30 büyük firmasının istihdam ettiği işgücü arasında 848 kişilik bir artış olmuştur. Ancak bu artış 1984 yılında 30 büyük firma arasına giren yeni firmaların daha fazla işgücü istihdam etmesinden kaynaklanmıştır. 1983 yılının 30 büyük firmasının 1984 yılında istihdam ettiği işgücü sayısında azalma olmuştur.

30 büyük firmanın 1981'den 1984 yılına kadar kâr oranlarında devamlı surette meydana gelen artış sonucu bu firmaların kâr/ciro oranları da devamlı surette artış göstermiştir. Bu oran 1981'de yüzde 6,7, 1982'de yüzde 10,3, 1983'de yüzde 11,4 ve 1984'de ise yüzde 15,85 oranında gerçekleşmiştir.

ESO'nun örnekleme yolu ile seçtiği daha çok küçük ve orta ölçekli 38 firma düzeyinde yaptığı 1979-1984 dönemi kapsayan 6 yıllık bir başka araştırmasında da ilginç sonuçlar ortaya çıkmıştır(25).

İnceleme kapsamına giren 6 yıl içinde, yürürlükteki yüksek faiz politikalarının etkisi ile firmaların faiz yükü yüzde 387,2 oranında artış göstermiştir. Firmaların bu dönemde özsermayelerinde yüzde 22 oranında azalma meydana gelirken, toplam borçlarındaki artış da yüzde 10'un üzerine çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde firmaların cirolarında yüzde 3,9 oranında, istihdam ettikleri işgücü sayısında yüzde 2,2 oranında, ödedikleri reel ücretlerde de yüzde 25 oranında azalmalar görülmüştür. Firma kârlarında yüzde 3,6 oranında meydana gelen artış, işçilik ve finansman maliyetlerindeki azalma ile verimlilik artışından kaynaklanmıştır. Yüksek faiz politikasına, kârlarda düşük sayılabilecek düzeydeki artışa, özsermayelerdeki ve cirolardaki düşüşe rağmen, bu dönemde yatırımlarda -şaşırtıcı bir şekilde- yüzde 158,4 oranında bir artış olmuştur. Kapsama giren 38 işletme 1984 yılında 24 Ocak kararlarının uygulandığı diğer yıllara göre nisbeten canlı bir yıl geçirmişlerdir(26).

(25) ESO Bülteni, Sayı: 173

(26) Daha geniş bilgi için bkz.: ESO Bülteni, Sayı: 173.

ESO tarafından yapılan tüm bu incelemelere dayanarak bir yorum yapılırsa ilk etapta 24 Ocak kararlarınınin uygulamaya konulduğu 1980 yılından 1984 yılına kadar firmaları ençok sarsan olayın yüksek faiz politikası ile talep daraltıcı ekonomi politikasınınin olduğu söylenebilir. Daha çok küçük ve orta ölçekli kuruluşları etkileyen bu palitakalar işletmelerin özkaynak yabancı kaynak dengesini alt üst etmiş, firmaları daralma ve küçülme evresine sokmuştur. Sonuçta firmalar daha çok dışkaynak kullanır duruma gelmişler, bu da faiz yükünün ağırlığı nedeniyle firmaların kârlarında azalma doğurmuştur. Ancak büyük ölçekli kuruluşlar maliyetlerine yansıyan bu faiz yükünü, ürettikleri mal fiyatlarına yansıtma becerisini göstererek kârlarınınin azalmasına müsaade etmemişlerdir. Sonuçta 24 Ocak ekonomik istikrar kararları darbesini daha çok küçük ve orta ölçekli, satışları düşük, özkaynakları zayıf kuruluşlar üzerine vurmuş ve bunların yok olmasına adeta ortam hazırlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE İL EKONOMİSİNDE ESKİŞEHİR SANAYİNİN YERİ, ÖNEMİ, YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

I. TÜRKİYE VE İL EKONOMİSİNDEKİ ESKİŞEHİR SANAYİNİN YERİ VE ÖNEMİ

A. Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

Eskişehir, birçok ilden farklı olarak Türkiye'nin en erken sanayileşmeye başlayan kentlerinden birisi olmuştur. Daha cumhuriyetin ilk yıllarında, tarımsal nitelikli küçük atölyelerin dışında önemli kuruluşların olmadığı dönemde, il'de gerek özel sektörce, gerekse kamu sektöründe kurulmuş, o dönemin ölçülerine göre büyük sayılabilecek kuruluşların varlığı, ilde sanayileşmenin birçok ilden çok önceleri başladığının açık bir göstergesidir. 1920'lerde ilde iki büyük kamu kuruluşunun varlığı ile, özel kesimce kurulan gıda ve taş-toprağa dayalı sanayilerin kurulmuş olması ilde daha sonra kurulacak birçok kuruluş için önderlik

yapmış ve sonraki yıllarda bu dallarda olduğu gibi, diğer dallarda da sanayi kuruluşları oluşturulmuştur.

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre ilde, tek kişinin istihdam edildiği 333, 2 ile 5 arasında kişinin istihdam edildiği 425, 6 ile 10 arası kişinin istihdam edildiği 58 ve 10'dan fazla kişinin istihdam edildiği 30 işyeri olmak üzere toplam 846 işyeri vardı. 1927 yılında, maden işleme ve makina imalat dalında 217, gıda dalında 324, taş ve toprağa dayalı sanayi dalında da 35 işletme ilde faaliyet göstermektedir (Tablo 1). 1927 yılına değin yurt dışından ithal edilen marsilya tipi kiremit, bu yıldan sonra Türkiye'de ilk kez ilde üretilmeye başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sahip olduğu büyük kamu kuruluşları ve bu kuruluşların kazandırdığı vasıflı işgücü ile, coğrafik bakımdan dahili pazarlara yakınlığı, ulaşım kolaylıkları, sağlam tarımsal yapısı, zengin yeraltı kaynaklarının varlığı, enerji ve hammadde kolaylıklarının uygunluğu, gerekli alt yapı yatırımlarının varlığı, özel sanayinin dinamizmi ve süratli şehirleşme ile il sanayii çok kısa sürede büyük mesafeler almış ve Türkiye'nin önemli derecede sanayileşmiş bir kenti durumuna gelmiştir(27).

(27) Rıdvan Karluk, Eskişehir İlinin Genel Ekonomik Yapısı, E.İ.T.İ.A. Dergisi, Özel Sayı, 1973, s.206.

lke genelinde uygulanan ekonomik politikalara bağlı olarak, ilde sanayileşme hızı bazı dönemlerde yükselmiş, bazı dönemlerde yavaşlamış olmasının yanında, bazı dönemlerde sanayi kuruluşlarının çeşitlenmesi de etkilenmiştir. Örneğin sanayi plânlarının hazırlanarak plânlı döneme geçildiği ve devletçi bir ekonomik politikanın izlendiği 1930'lu yıllarda il sanayiine yeni kamu kuruluşları eklenmiş, liberalist bir ekonomik politikanın izlendiği 1950-1960 yılları arasında karşılaşılan döviz darboğazı nedeniyle dış alım güçlüklerinin doğması ilde küçük sanayi kuruluşlarının sayısını hızla arttırmış, kalkınma planlarının uygulandığı 1962-1980 karma ekonomi politikası döneminde de ilde sanayi büyük atılımlar yaparak büyük ölçekli sanayi kuruluşları oluşturulmuştur.

İl sanayinin ülke ekonomisi içindeki yeri ve önemini dönemler itibariyle inceleyebilmek için, cumhuriyetin ilk yıllarına uzanan istatistik bilgilerinin olmamasına rağmen konu iki yaklaşımla ele alınacaktır.

İlk olarak konuya, ülke ve il sanayiinde istihdam edilen işgücü açısından yaklaşabiliriz. Tablo 10'dan da açıkça gözlenebileceği gibi, il sanayi sektörünün faal nüfusu istihdam etmedeki nisbi payı her zaman için ülke genelinin üzerinde olmuştur. 1955 yılında ülke faal nüfusunun yüzde 77,4'ü tarım sektöründe istihdam edilirken, aynı oran il ekonomisinde yüzde 68,5 düzeyinde gerçekleşmiş ve

yine sanayi sektöründe istihdam edilen faal nüfus ülke genelinde yüzde 6,6 oranında iken, il düzeyinde yüzde 10 oranında gerçekleşmiştir (Tablo 11). 1965, 1975, 1980 yıllarında sanayi sektöründe (28) istihdam edilen faal nüfus oranı ülke genelinde sırasıyla yüzde 7,9, yüzde 8,4 ve yüzde 10,7 şeklinde gerçekleşirken, aynı oranlar il düzeyinde yüzde 12,1, yüzde 9,3 ve yüzde 14,5 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu oranların karşılaştırılmasında da görülebileceği gibi sanayi sektöründe istihdam edilen faal nüfus oranları her zaman için ülke genelinin üzerinde olmuştur. 1970'li yılların ilk yarısında bu oranlar arasındaki fark, ülke genelinde sanayileşmenin ile göre daha yüksek oranda oluşması sonucu azalmış, ancak ilde 1970'lerin ikinci yarısında yeni özel yatırımların faaliyete geçmesi ile bu fark yeniden açılmıştır. Burada şu sonuca varabiliriz. İl'de faal nüfusun ülke ortalamasının üzerinde bir oranda sanayi kesiminde istihdam edilmesi, "aktif nüfus kriteri" ölçüt alındığında il, ülke geneli üzerinde sanayileşmiş bir kent sayılabilir.

İlin sanayileşme derecesi ile ülke sanayileşme derecesini karşılaştırmada ikinci kriter sanayi sektörüncü yaratılan milli gelirin toplam milli gelir içindeki payıdır.

(28) Sanayi sektörü kapsamına, madencilik, imalat sanayi, elektrik, gaz, su dalları alınmıştır.

Tablo 11

Türkiye ve Eskişehir'de Faal Nüfusun İşkollarına Göre Dağılımı (%)

İşkolları	1955		1965		1975		1980	
	Türkiye*	Esk.	Türkiye	Esk.	Türkiye	Esk.	Türkiye	Esk.
	12205272	155110	13557860	171146	16349380	205737	18522322	214067
Tarım, Ormançılık	77,4	68,5	71,9	63,8	64,1	63,2	60,0	49,3
Avcılık, Balıkçılık	0,5	0,4	0,6	0,7	0,7	0,7	**	1,1
Madencilik	6,0	9,4	7,1	11,1	7,6	8,6	10,7	13,4
İmalat Sanayi	1,6	2,2	2,6	3,7	2,7	3,1	4,1	5,2
İnşaat Sanayi	0,1	0,2	0,2	0,3	0,1	**	**	**
Elektrik, Gaz, Su								
Ticaret, Lokanta Oteller, Mali Kurumlar, Sigorta vb.	2,8	3,6	2,9	3,4	6,1	6,1	7,4	8,8
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	3,0	2,1	3,2	3,1	4,8	2,9	4,1
Toplum Hizmetleri	4,1	5,3	6,2	7,3	11,4	12,6	13,0	16,0
Kişisel Hizmetler	6,0	7,4	6,4	6,6	4,2	0,9	13,6	2,1
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
T o p l a m								

* Faal nüfusun mutlak rakamlarıdır. ** % 0,005'den küçüktür.

Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımları -ilgili yıllar-

Yine bu konuda cumhuriyetin ilk yıllarındaki durumu gösterecek istatistikî dökümanın olmaması, o yıllar hakkında yorum yapma imkanı vermemektedir. Bu konuda yararlanabileceğimiz 1960 yılı ve sonrası ülke ve il sanayiince yaratılan milli gelir düzeylerini gösteren tablo 12, il sanayiinin gelişmişlik derecesini göstermede yararlı olacaktır. Tablo 12'den de açıkça görülebileceği gibi 1960 ve 1965 yıllarında

Tablo 12

Sanayi Sektörünce Yaratılan Milli Gelirin
Toplam Milli Gelir İçindeki Payı (%)

	1960	1965	1970	1975	1980
İl Sanayi MG'inin il MG'i içindeki payı	33,1	38,0	33,5	36,4	37,8
Türkiye Sanayi MG'inin Türkiye MG'i içindeki payı	15,5	30,6	34,3	38,8	37,3
İl Sanayi MG'inin Türkiye MG'i içindeki payı	0,08	0,06	0,04	0,05	0,05

Kaynak: Tansu Çiller'in "İl Düzeyin MG Dağılımı" ve
DİE MG Dağılımlarından derlenmiştir.

il sanayi sektörünce yaratılan milli gelir, ülke sanayi sektörünce yaratılan milli gelirin üzerinde bir seyir takip etmiştir. 1960 Yılında il sanayiince yaratılan milli gelirin

il ekonomisinde yaratılan milli gelir içindeki payının yükseklik derecesi ülke ekonomisinde görülmemektedir. Ancak aradaki bu fark 1960'lı yıllarda süratle kapanmış. Ülke sanayince yaratılan milli gelirin ülke milli geliri içindeki payının yükselme hızına il sanayii uyum sağlayamamıştır. Yani ülke genelindeki sanayileşme hızı il genelinin üzerinde bir seyir takip etmiştir. Bu gelişmenin iki nedeni vardır. İlki 1960'larda il sanayiinin pazarı durumunda olan illerde il sanayine benzer yatırımların oluşması ve var olanlarının kapasitelerini genişletmeleri il sanayiinin üretiminin düşmesine neden olmasındır. İkinci neden ise bu dönemlerde kalkınma planları çerçevesinde yapılan yatırımlardan (devletçe) il ekonomisinin yeterli nasibini alamamasıdır. İlde 1960'ların sonlarına doğru özel büyük yatırımların artması ve bu yatırımların 1970'lerde faaliyete geçmesi ile, il milli geliri içinde payı düşmeye başlayan il sanayi milli geliri, 1970'lerde yeniden payını yükseltmeye başlamış ve 1980'de ülke sanayince yaratılan milli gelir üzerinde bir pay yaratmıştır.

Eskişehir, 1978'de, il sanayince yaratılan gayri safi hasıla ile, Türkiye imalat sanayince yaratılan gayri safi hasıla içinde aldığı yüzde 1,4'lük payla sanayileşmiş iller sıralamasında 10. büyük il durumuna gelmiştir(29).

(29) Erdoğan Özötün, Türkiye'de GSYİH (İller İtibariyle), DİE Yayını, 1975-1978, s.78.

B. İl Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

İl ekonomisinde sanayi kesiminin önemi birçok ilden farklı olarak daha cumhuriyetin ilk yıllarından beri yüksek düzeyde olmuştur. Bu yüksekliği sağlayan sanayi yatırımları içinde kamu kesimi yatırımları daha ağırlıktadır. O zamanın ölçülerine göre büyük sayılabilen gıda ve taş-toprağa dayalı özel kesim yatırımları da, sanayiinin il ekonomisi içindeki ağırlığını arttırmıştır. İl ekonomisinin sahip olduğu imkanlar, varolan sanayi kuruluşlarının zamanla kapasitelerini genişletme imkanı sağlarken, diğer yandan da yeni kamu ve özel sektör yatırımlarının kurulması imkanını yaratmıştır.

İl sanayiinin il ekonomisi içindeki önem derecesi, bu dalda çeşitli dönemlerde istihdam edilen işgücü sayısı ve bu dalın il milli geliri içindeki payında meydana gelen gelişmelere bakarak iki şekilde değerlendirilebilir.

İl'de faal nüfusun sektörlere göre dağılımını tablo 10'dan izlemek mümkündür. Buna göre 1955 yılında ilde faal nüfusun, yüzde 68,5'lik kısmı tarım kesiminde istihdam edilirken yüzde 12,2'lik kısmı da sanayi kesiminde istihdam ediliyordu (Tablo 12). Daha sonraki yıllarda ilin sanayileşme hızına paralel olarak sanayi sektöründe istihdam edilen işgücü miktarının il faal nüfusu içindeki payının giderek yükseldiği görülmektedir. 1955 yılında sanayi sektörünün faal nüfustan aldığı pay yüzde 12,2 iken bu oran 1965'de

yüzde 15,8, 1975'de yüzde 13 ve 1980'de de yüzde 20 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı yıllarda tarım sektörünün sahip olduğu nisbi pay sanayi sektörünün aksine giderek azalmış ve sırasıyla yüzde 68,5, yüzde 63,8, yüzde 63,2 ve yüzde 49,3 oranında gerçekleşmiştir.

Sanayi sektörünün il ekonomisi içindeki önemini belirlemede ikinci yol yaratılan katma değer açısından olacaktır. Bu konuda cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzanacak istatistikî bilgiye sahip olunamadığından bu tarihler için yorum yapma imkanı ortadan kalkmaktadır.

Tablo 13'den de görülebileceği gibi il ekonomisinde, tarım sektörünün aksine sanayi sektörünün önemini giderek arttığı görülmektedir. Çeşitli dönemlerde meydana gelen dalgalanmalarla birlikte geçmiş yıllara oranla sanayi sektörünün il ekonomisi içinde yarattığı milli gelir sonuç olarak devamlı artış göstermiştir. İl sanayisinin yarattığı milli gelirin, il ekonomisi içindeki nisbi paylarında meydana gelen dalgalanmaları iki şekilde açıklamak mümkündür. İlk olarak, iklim şartlarına bağlı olarak, tarım sektörünün yaratmış olduğu milli gelirin büyük değişiklikler göstermesi sonucu sanayi sektörünün nisbi milli gelirin de suni dalgalanmalar olmuştur. İkinci olarak 1960'lardan sonra il sanayisinin pazar durumunda olan illerde il yatırımlarının benzerlerinin oluşturulması ya da varolanların kapasitelerini genişletmesi sonucu il sanayisinin üretiminde azalmalar olmuştur. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi sonuçta sanayi

sektörünün mutlak ve nisbi milli geliri artmıştır. Bu da ilde sanayileşmenin giderek öneminin arttığını göstermektedir. İl sanayicileri, üretimlerinde, pazarlarının daralması

Tablo 13

İl Ekonomisinde Yaratılan Milli Gelirin
Sektörler İtibariyle Nisbi Dağılımı
(1968 Yılı Fiyatlarına Göre) (%)

Sektörler	Y I L L A R						
	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
* Tarım Sektörü	40,0	23,9	32,0	35,0	33,0	24,2	22,3
** Sanayi Sektörü	29,6	25,6	33,1	38,0	33,5	36,4	37,4
*** Hizmetler Sektörü	30,4	50,5	34,9	27,0	33,5	39,4	40,3
T o p l a m	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Tarım sektörü, tarım, ormancılık, balıkçılık, hayvancılık dallarından oluşmuştur.

** Sanayi Sektörü, madencilik, imalat sanayi ve elektrik, gaz, su dallarından oluşmuştur.

*** Hizmetler Sektörü, Ticaret, lokanta, oteller, mali kurumlar, inşaat sanayi, sigorta vb. , ulaştırma, haberleşme, depolama, toplum ve kişisel hizmetler dallarından oluşmuştur.

Kaynak: Tansu Çiller'in "İl Düzeyinde MG Dağılımı" kitabından ve çeşitli yıllara ait istatistikî bilgilerden yararlanılarak derlenmiştir.

nedeniyle meydana gelen azalmaları bertaraf etmek amacıyla kısa dönemlerde ürün çeşitlemesine giderek veya bir ürüne pazar oluşturacak başka bir ürün üretimine yönelerek sıkıntılı durumlardan kısa sürede kurtulmasını başarmışlardır. İl sanayi sektörünce yaratılan milli gelir çeşitli dönemlerde dalgalanma göstermekle birlikte sonuçta 1960 yılından sonra devamlı suretle tarımsal sektörün yarattığı gelirden fazla gelir yaratmaya başlamıştır. 1960 yılından önce il ekonomisinde önemli bir paya sahip olan tarım sektörünün bu yıldan sonra önemini yavaş yavaş kaybetmesi ile ilde ekonomik yapı değişikliği gerçekleşmiş ve 1980 yılında tarım sektörü, yaratılan milli gelir açısından 3. sektör durumuna düşmüştür.

II. İL SANAYİİNİN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

İl sanayiinin cumhuriyet döneminde kaydettiği gelişmeler sonucunda sahip olduğu yapıyı ve özellikleri 17 maddede halinde toplayabiliriz.

1. İl sanayiinde 24 ocak kararlarının uygulandığı dönemde büyük kuruluşların egemenliği giderek artmıştır(30). Örneğin 1984 yılında 50 büyük kuruluşun yaptığı ciro, tüm kuruluşların cirolarının yüzde 95,3'dür. Aynı şekilde 50 büyük firmanın 1984 bilanço kârları toplamı, tüm kuruluşların

(30) ESO Bülteni, Sayı: 171, 1.6.1985, s.8.

kâr toplamının yüzde 97,4'üne ulaşmaktadır. Aslında bu ege-
menlik daha az sayıdaki firmalarca sağlanabilmektedir. Ör-
neğin 10 büyük firmanın toplam ciro içindeki payı yüzde
64,4, kâr içindeki payı ise yüzde 69 düzeyinde olmaktadır.
Aynı şekilde toplam istihdam içindeki payları yüzde 49,7,
toplam ihracat içindeki payları yüzde 73,5 ve toplam itha-
lat içindeki payları ise yüzde 86,6'dır.

2. İl sanayiinde yeni yatırımlar daha çok sermaye-
yoğun teknoloji ile yapılmaktadır. Son dönemlerde sanayi-
leşme hızında meydana gelen artışlara rağmen, istihdam
edilen işgücü sayısında aynı oranlarda artış görülmemiş ve
hatta istihdam edilen işgücü miktarında azalmalar olmuştur.
Örneğin 1983 yılının 30 büyük kuruluşunun 1984 yılında is-
tihdam ettiği işgücü sayısında 1983'e göre 523 kişilik bir
azalma olmuştur(31).

3. İl'de varolan 6 büyük kamu kuruluşunun il sanayi-
inde önemli ağırlığı vardır. Bu kuruluşların 1970'lere ka-
dar il sanayiindeki ağırlığı hep yüzde 50'nin üzerinde ol-
muş, ancak bundan sonra artan özel yatırımlar, kamu kesimi
ile özel kesim arasındaki farkı kapatarak durumu özel kesim
lehine çevirmiştir. 1984 yılında ilk 10 büyük firmaca yara-
tılan toplam cironun yüzde 51,7'si 4 büyük kamu sektör

(31) ESO Bülteni, Sayı: 171, s.11

kuruluşlarınca, geri kalan yüzde 48,3 pay ise özel sektörece yaratılmıştır.

4. İl'de 1970'lerden sonra önemli gelişmeler yaşayan ve il sanayi dalları içinde ilk sırada yer alan metal eşya-makina imalat sanayi nedeniyle ilde yatırım malları üretimi ağırlıktadır(32). Bu, il dışından makina ve aramallarına olan talebin ve il ekonomisinden dışarıya yapılan harcamaların azalması yönünde bir gelişmedir. Aynı şekilde 1984 yılının ihracatının 1984 yılı ithalatından yüzde 94 gibi yüksek bir derecede fazla olması il sanayiinin bu yapısını kanıtlar niteliktedir.

5. İl'de sanayileşme, 1950'lerde sanayileşmeye başlayan birçok ilden farklı olarak, daha 1920'li yıllarda başlamıştır. Sanayileşme sürecinin ilde bu tarihlerde başlamasının nedeni, il ekonomisinin o zamanlarda sahip olduğu avantajlardır.

6. İl sanayicileri dinamik bir yapıya sahiptir. 1960'larda, il sanayi benzerlerinin, pazarları durumunda olan illerde kurulması ve varolanlarının kapasitelerini genişletmesi ile il sanayi üretiminde azalmalar olmuş, ancak il sanayicilerinin dinamik yapıları, aynı dallarda yeni ürünler üreterek il sanayiini bu darboğazdan kısa sürede

(32) ESO Bülteni, Sayı: 161, s.10.

kurtarmıştır. Aynı şekilde döviz darboğazları nedeniyle dışalımını daralan malların üretimine yönelik yeni yatırımların il sanayicilerince yapılması, sanayicilerin olumsuz gelişmeleri kendi lehlerine çevirme ve bu durumlardan yararlanma, yeteneklerinin varlığını göstermektedir.

7. İl sanayi, kendisinin yetiştirdiği vasıflı işgücü sayesinde hiç bir zaman bu niteliklere sahip işgücü kıtlığı ile karşılaşmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında varolan, ELMS ve uçak bakım ve onarım atölyeleri, 1969'da faaliyete geçen Türkiye Şeker Fabrikaları Eskişehir Makina Fabrikası, il sanayine nitelikli işgücünün çoğunluğunu kazandıran kamu kuruluşları olmuştur.

8. İl sınırları içinde yapılan özel kesim yatırımlarının yüzde 90'nı il kökenli sermayeye yapılmıştır. Eskişehir'in yatırım indirimlerinden yararlanamaması, komşu illeri (Bilecik) hızla sanayileşirken -yabancı kökenli sermaye yatırımlarıyla- il aynı düzeydeki bu gelişmeden mahrum kalmıştır.

9. İl sanayi kuruluşları, yavaş yavaş hukuki yapı açısından daha çok anonim ve limited şirketler haline dönüşmektedir. Örneğin 1983'de 1982'ye göre anonim şirket sayısı, 90'dan 105'e limited şirket sayısı da 12'den 17'e yükselmiştir(33). Bu durum, son yıllardaki ekonomik geliş-

(33) ESO Bülteni, Sayı: 134-135, s.5.

menin sermaye şirketlerine yönelmeyi teşvik ettiğinin bir göstergesi olmaktadır.

10. Halka açık şirketlerin sınırlılığı ve sermayenin daha çok belli kesimlerin elinde toplanması, il sanayiine birkaç halka açık şirket dışında aile şirketleri egemendir. Bu durum aile şirketlerinin bu yapılarını kaybetmeme düşüncesinden kaynaklanmıştır(34).

11. İl sanayicilerinin daha çok ithal ikameci bir ekonomi siyasası gütmeye düşüncelerine göre sanayileşmeleri ve dışa bağımlılıklarının sınırlı olması. Bu durumu ilde yatırım mallarının üretiminin çoğunlukta olmasından ve il ihracaatının ithalatını aşmasında görebiliriz.

12. İl sanayiinin, ilin doğal ve tarımsal girdilerini (kaynaklarını) değerlendirecek nitelikte oluşturulmuş olması. İlde tarımsal üretim içinde, hububat ve şeker pancarı üretimi ağırlıktadır. Tarım kesimince üretilen bu ürünleri değerlendirecek Sanayi yatırımları ilde mevcuttur. Aynı zamanda il yeraltı kaynakları da il sanayiince yeterli düzeyde değerlendirilmektedir(35).

13. İl'deki büyük sanayi kuruluşlarının çoğu, ülke genelinde büyük yatırımlar olup, aynı dallarda üretimde

(34) ESO Bülteni, Sayı: 172, s.12-18.

(35) ESO Bülteni, Sayı: 138, s.1.

bulunan yatırımların ülke genelinde az sayıda olması, ildeki büyük sanayinin rekabet gücünü arttırmaktadır. Örneğin; Eti, Eston, Arçelik, Otosan gibi özel kuruluşların yanında Sümerbank Basma Sanayi ve Şeker Makina Sanayi gibi kamu kuruluşları üretim dallarında ülke genelinde çok önemli paylara sahiptirler.

14. İl'de kurulu olan sanayi yatırımları, ilin doğal kaynaklarını, tarımsal ürünlerini ve bol olan vasıflı işgücünü değerlendiren kuruluşlar olduklarından, üretim maliyetleri açısından da önemli derecede avantajlı durumdadırlar.

15. İl'deki büyük yatırımlar daha çok ülke geneline ve yurt dışına ürününü pazarlayan kuruluşlar olmakta, orta ve küçük işletmeler çevre illere ve il içine ürünlerini pazarlamaktadırlar.

16. İl'deki bazı büyük ölçekli kamu ve özel kuruluşlar ülke genelinde tekel durumunda kuruluşlardır. Örneğin Kırka Boraks İşletmesi, ELMS, Eston, Entil, Eti, Şeker Makine gibi kuruluşlar ülke genelinde, üretim dallarında tekel durumunda olan kuruluşlardır.

17. Cumhuriyet döneminde il sanayiinin yapısını etkileyen gelişmeler iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki, ilin zengin tarımsal yapı ile doğal kaynaklara sahip olması, ikincisi ise il sanayicilerinin benimsedikleri ithal ikameci ekonomi politikası çerçevesinde, ülke ihtiyaçlarını göz önüne alarak sanayi yatırımlarına girişme yeteneklerinin varlığıdır.

S O N U Ç

Bu araştırmada ortaya konulmaya çalışılan il sanayiinin çeşitli dönemler itibariyle gelişimi olmuş ve bu gelişim sonucunda il sanayiinin son durumu, yapısı, özellikleri ve il ve Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi incelenmiştir. İncelenen dönemlerde izlenen ekonomi politikaları il sanayisini, yapısına bağlı olarak değişik Őekillerde etkilemiş ve ilde sanayileşme bazı dönemlerde hızını yavaşlatmış ve bazı dönemlerde de hızını arttırmıştır. Ancak varolan şudur ki; ilde sanayi daha cumhuriyetin ilk yıllarından beri gerek yarattığı istihdam, gerekse yarattığı milli gelir açısından önemli paylara sahip olmuştur. Bu payların oluşmasında en önemli katkıyı, ilin sahip olduğu zengin tarımsal yapısı ve doğal kaynakları, oğrafik konumu, ulaşım imkanları, daha cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan kamu kuruluşlarının oluşturduğu nitelikli işgücü ve il sanayicilerinin girişimci yetenekleri sağlamıştır. Sonuçta varolan il sanayii, kendisinin sahip olduğu bu imkanları değerlendirerek önemli sanayi yatırımlarına girişmiş ve bu faaliyetlerinden de başarılı sonuçlar elde etmiştir. İlde tarımsal ürünleri ve doğal kaynakları değerlendirecek

sanayi yatırımlarının oluşması tarımla sanayii içiçe kılmış ve aynı zamanda yaratılan katma değer bu bütünleşmeyle daha da artarak il ekonomisinde yaratılmıştır.

Ülke genelinde izlenen ekonomi politikaları bazı dönemlerde il sanayinin önceden gelişimine engel olmuş ve sanayileşme varolan şartlar dahilinde gecikmiştir. İl'de 1923'den 1960'ların sonlarına değin sanayinin yoğunlaşma alanlarında önemli değişiklik olmamış ve 1920'lerde gıda sanayi, il imalat sanayi içinde üstünlüğü elinde tutarken, bunu ikinci ve üçüncü sırada metal eşya-makina imalat sanayii ile taş-toprağa dayalı sanayi dalları izlemiştir. Bu durum 1960'ların sonlarına doğru bu şeklini korumuştur. Ancak 1970'lerin ilk yarısında üstünlüğü, daha önce ikincisi sırada yer alan metal eşya makina imalat sanayi elde etmiş gıda sanayi ikinci sıraya düşmüştür. Dolayısıyla bu sanayi dalının üstünlüğü elde etmesi ile ilde yatırım malları üretimi artmış ve ilin dışa bağımlılığı giderek azalmıştır. İl'de bu gelişmeyi sağlayan en önemli özellik il sanayicilerinin ithal ikameci bir ekonomi siyasasını benimsemeleri ve bu doğrultuda sanayileşme çabalarına yön vermeleri olmuştur. İl'de yatırım malları üretiminin artmasının ikinci bir özellikde ilde kamu sektöründe yetiştirilmiş nitelikli işgücünün bolluğu olmuştur. İl'de 1960'lı yıllarda sanayi kesiminin pazarı durumunda olan illerde aynı ürünleri üreten kuruluşların oluşması ve varolanların kapasitelerini genişletmeleri sonucu, gıda ve taş-toprağa dayalı

sanayi dallarının satışlarında -dolayısıyla üretimlerinde- düşüşler olmuş, ancak il sanayicileri bu soruna aynı dallarda ürün çeşitlemesine veya önceden ürettikleri ürüne pazar oluşturacak yeni ürün üretimine, yönelerek, çözüm bulmayı başarmışlardır. Bu sayede de il ekonomisi yeni sanayi yatırımları kazanmıştır.

İl sanayiinde kamu kesiminin ağırlığı 1970'lere kadar sürmüş ve bu kamu kuruluşları 1970'lere kadar il sanayinin yarattığı katma değer, sağladığı istihdamın yarısından fazlasını sağlamıştır. Ayrıca yukarıda da değindiğimiz gibi yetiştirdiği nitelikli işgücü ile de il özel sanayinin gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Ancak 1970'lere kadar üstünlüğü eline geçiremeyen özel sanayi, yatırım yapma konusunda boş durmamış yeni yatırım alanları bularak sınıai faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak hızlı gelişmeye 1960'ların ikinci döneminde başlamış ve 1970'lerde de yatırımlarının üretim faaliyetine geçmesi ile üstünlük (yaratılan katma değer, sağlanan istihdam açısından) özel sektörün eline geçmiştir. Fakat tüm sanayi yatırımları içinde az sayıda olan kamu yatırımları yine de önemli paylara sahip olmaya devam etmiştir. İl özel sanayinin 1960'ların sonlarında hızlanan sanayileşme çabaları sonucunda oluşturduğu en büyük eserlerden birisi de organize sanayi bölgesini kurması olmuştur.

İl sanayiinin en önemli özelliklerinden birisinin de "il sınırları içinde yapılan sanayi yatırımlarının daha çok yerli sermaye (il sermayesi) tarafından gerçekleştirilmesi olduğu" il sanayiinin yapısı ve özellikleri bölümünde de belirtilmişti. İl'de birçok dalda sanayi faaliyetlerinde bulunmak için şartların uygun olmasına rağmen, il dışından sermayenin ilde sanayi yatırımlarında bulunmak için gelmesinin nedeni komşu illerin "yatırım indirimi" uygulamalarından yararlanmasının yanında ilin bu uygulamadan yararlanamaması olmuştur. Sonuçta dış illerden gelen sermaye ilin sınırı durumunda olan (Bozüyük gibi) yatırım indiriminden yararlanan yörelere kaymıştır.

Eskişehir, sanayi sahip olduğu avantajlar dahilinde büyük kuruluşları ile ülke genelinde rekabet edebilen ve tekel durumunda olan kuruluşlara sahiptir. Cumhuriyet döneminde yaşadığı gelişmelerle, elde ettiği bu yayısı ile il sanayi, Türkiye imalat sanayiinin yarattığı gayri safi milli hasıla içindeki 1978'de yüzde 1,4'lük payı ile ili sanayileşmiş iller sıralamasında 10. büyük il durumuna getirmiştir(36).

İl sanayii Türkiye sanayii ile karşılaştırıldığında sanayi sektörünün gerek istihdam ettiği işgücü açısından,

(36) Erdoğan Özötün, a.g.e., s.78.

gerekse yarattığı milli gelir açısından il sanayiinin düzeyi ülke ortalamasının üzerinde olmuştur. Bu da, ilin, "istihdam edilen işgücü ile yaratılan milli gelir" ölçüt olarak alındığında ülke ortalamasının üzerinde sanayileşmiş bir şehir olduğunu göstermektedir. İlin yukarıda da belirttiğimiz gibi, sanayi sektörünce yaratılan gayri safi yurt içi hasıla açısından 10. büyük il durumunda bulunması bu düşüncenin ispatıdır.

Sanayi sektörü il ekonomisi içinde de devamlı gelişmesi ile, yaratılan katma değer açısından olsun daima önemli paylara sahip olmuştur. Son haliyle de il ekonomisinde yaratılan katma değer yüzde 37,4 gibi önemli bir payını sağlamaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Altıntaş, Mustafa. Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları. Ankara: Kalite Matbaası, 1978.

Aytür. Memduh, Kalkınma Yarışı ve Türkiye. Ankara: Bilgi Yayınevi, Aralık 1970.

Cillov, Halûk. Türkiye Ekonomisi. İstanbul: Sermet Matbaası, 1970.

B.D.İ.E. Genel Nüfus Sayımları (İlgili Yıllar). Ankara: B.D.İ.E. Yayınları.

B.D.İ.E. İmalat Sanayi Sayım Sonuçları (İlgili Yıllar). Ankara: B.D.İ.E. Yayınları.

Çiller, Tansu. İl Düzeyinde Milli Gelir Dağılımı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları Ocak. 1982.

Dirimtekin, Halil. 50. Yıl ve Ötesinde Eskişehir. Eskişehir: E.İ.T.İ.A.D. Özel Sayı, Ekim 1973.

Dünya Gazetesi. "Eskişehir Sanayi" 8 Aralık 1981.

DPT. Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri. Ankara: 1982

Eskişehir İl Yıllığı. Eskişehir: 1967, 1973.

E.T.O. Ekonomik Tahliller ve Faaliyetlerimiz. Eskişehir: 1975.

E.T.O. Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Eskişehir. Eskişehir: 1973.

E.T.S.O. Eskişehir İlinin İktisadi Bünyesi ve İmalat Sanayi-
inin Gelişme İmkanları. Ankara: E.T.S.O. Yayınları, 1964.

E.S.O. Bültenleri: (Haber, Yorum, İnceleme). Sayı: 123, 128,
129, 134, 135, 137, 138, 147, 148, 160, 161, 163, 164,
165, 166, 171, 172, 173.

Karlık, Rıdvan. Eskişehir İlinin Genel Ekonomik Yapısı.

Eskişehir: E.İ.T.İ.A.D. Özel Sayı, Ekim 1973.

Mortan, Kenan. "Türkiye Sanayiinde Bölgesel Gelişme Örneği:
Eskişehir". 1-10 Aralık 1979, Cumhuriyet Gazetesi.

Savaş, Vural. Türkiye Ekonomisi. İstanbul: Sermet Matbaası,
1971.

Özer, İlhan. Türk Ekonomisinin Önemli Sorunları. Ankara:

Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.

Özötün, Erdoğan. Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller
İtibariyle) Kaynak ve Yöntemler. Ankara: B.D.İ.E.
Yayını, 1980.

T.C.D.P.T. Türkiye'de Organize Sanayi Bölgeleri (1961-1981).

Ankara: Sosyal Planlama Başkanlığı Planlama Dairesi
Yayını, Temmuz 1982.

Türkiye T.S.D.T.O. ve T.B.L.B. 1984'e Girerken Türkiye Ekono-
mi Başlıca Sorunlar ve Öneriler. Ankara: Kasım 1983.

Yurt Ansiklopedisi. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, Cilt 4,
1982.